

DOĞAL HAKLAR VE DOĞAL HUKUK
İnsan Haklarının Felsefî Temelleri

Cennet Uslu

Uslu, Cennet

Doğal Hukuk ve Doğal Haklar: İnsan Haklarının Felsefî Temelleri

1. İnsan Hakları 2. Doğal Hukuk

Liberte Yayınları: 154
ISBN 13: 978-975-6201-48-0

2. Baskı: Temmuz 2011, 1. Baskı: Mayıs 2009

© *Liberte Yayınları* 2009

Liberte Yayınları® Liberte Yayın Grubu'nun tescilli bir markasıdır.

Tüm hakları saklıdır. Tamamı veya herhangi bir parçası hiç bir şekilde fotokopiyle veya başka yöntemlerle çoğaltılamaz ve dağıtılamaz. Bunu yapanlar veya buna teşebbüs edenler hakkında yayınevimiz kanunî takibat yaptırma hakkına sâhiptir.

Mizanpaj: *Liberte Yayınları*

Tashih: *Selçuk Durgut*

Kapak Tasarımı: *Muhsin Dođan*

Kapak ve İç Baskı: *Erek Matbaası*

Montaj ve Kalıp Baskı: *Ahsen Rebro*

Liberte Yayınları

GMK Bulvarı No: 108/16

06570 Maltepe - Ankara

Tel: (0312) 230 87 03

Faks: (0312) 230 80 03

Web: www.liberte.com

E-mail: info@liberte.com.tr

İnternet Satışı:

www.liberte.com.tr

LIBERTE
liberteyayin grubu

ISBN: 978-975-6201-48-0

Cennet Uslu

Lisans eğitimini Gazi Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümü'nde, yüksek lisans eğitimini Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde ve doktora eğitimini Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamladı. 1998-2000 yılları arasında Birleşmiş Milletler Kadının Kalkınmaya Katılımını Güçlendirme Ulusal Programı Projesi'nde proje asistanlığı görevini yürüttü. 1998-2001 yılları arasında Liberal Düşünce Dergisi yardımcı editörlüğü görevini yürüttü. Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunan The Leadership Institute'de 2001 yılı içinde bir süre stajyerlik yaptı. "Yasal ve Sosyal Çerçeve de Türkiye'de İfade Hürriyeti: Sınırlamalar, Tavsiyeler ve Teşvikler" başlıklı Avrupa Komisyonu Projesinde görev aldı. 2002-2008 yılları arasında Gaziosmanpaşa Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümü'nde Araştırma Görevlisi olarak çalıştı. Halen aynı Üniversitede Yardımcı Doçent olarak görev yapmaktadır. Üniversitede verdiği dersler arasında Siyasi Düşünceler Tarihi, Siyaset Bilimi, Çağdaş Devlet Sistemleri, Demokrasi Teorileri ve İnsan Hakları, Bilim Felsefesi gibi dersler bulunmaktadır. İngiltere'de bulunan Buckingham Üniversitesi'nde "İnsan Hakları Açısından David Hume'un Ahlak Felsefesi" başlıklı araştırmayı yürütmek üzere TÜBİTAK'ın 2008 yılı Doktora Sonrası Araştırma Bursu'nu kazanmıştır.

İÇİNDEKİLER

TAKDİM	11
GİRİŞ	15
BİRİNCİ BÖLÜM	
DOĞAL HUKUK VE DOĞAL HAKLAR İLİŞKİSİ	35
A. Bir Şemsiye Nosyon: Doğal Hukuk	38
B. İki Ana Ekol: Objektif Doğal Hak ve Subjektif Doğal Hak	49
1. Gelenekten Bir Kopuş	51
2. Geleneğin Sürekliliği	61
C. Subjektif Doğal Hak mı, Objektif Doğal Hak mı?	75
1. Ayırım Yapmaktaki Güçlükler	75
2. Objektif Doğal Hak ile Yeniden Buluşma	83
İKİNCİ BÖLÜM	
DOĞAL HUKUK VE DOĞAL HAKLAR YAKLAŞIMININ TEMEL UNSURLARI	91
A. İnsan Doğası	92

1. Teleolojik İnsan Doğası	95
a. Aristoteles'te Doğa ve İnsan Doğası.....	96
b. St. Thomas'ta İnsan Doğası	106
2. Kökensel İnsan Doğası	121
a. Hobbes: Kendini Koruma	125
b. Locke: Kendi Kendinin Sâhibi Olma.....	141
B. Akıl.....	156
1. Aşıkârlık	164
2. Metafizikten Kaçınma ve Sekülerleşme	170
3. Olan-Olması Gereken ve Özcülük	180
4. Objektif Etik ve Ahlâkî-Kültürel Çeşitlilik	196

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DOĞAL HAKLAR VE SİYASİ TOPLUM.....203

A. Objektif Doğal Hak ve Devlet	205
1. Yönetimin Yapısı ve Amacı	205
2. Yönetimin Sınırları	216
B. Sosyal Sözleşme ve Devletin Meşru Sınırı.....	223
1. Doğal Durum.....	224
2. Sivil-Siyasî Toplum	229
3. Sınırlı Devlet.....	232
C. Doğal Hukuk ve Hukukî Pozitivizm.....	241
1. Hukukî Pozitivizm	241
2. Hukuk ve Ahlâk	251
3. Hukukun Geçerliliği.....	259

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÇAĞDAŞ DOĞAL HUKUK VE DOĞAL HAKLAR TEORİSİ.....269

A. John Finnis: İnsan İyileri ve Pratik Rasyonelliğin Gereklere	270
1. Ahlâk.....	272
a. Temel İyiler	274
i. Temel İyiler Evrenselidir	275
ii. Temel İyiler Araç Değil, Amaçtır	275
iii. Temel İyiler Arasında Hiyerarşi Yoktur	275
iv. Temel İyiler Ahlâka Önceldir (pre-moral).....	276
v. Temel İyiler Aşıkârdır (self-evident)	276
b. Pratik Rasyonellik İlkeleri.....	279
i. Tutarlı Bir Hayat Planı	280
ii. Temel İyiler Arasında Keyfi Tercih Yapılamaz	280

iii. Kişiler Arasında Keyfi Tercih Yapılamaz	281
iv. Ayrılma (detachment)	282
v. Bağlılık (commitment).....	282
vi. Sonuçların Anlamlılığı ya da Etkinlik.....	283
vii. Her Edimde Her Temel İyiye Saygı	284
viii. Ortak İyinin Gereklere Uyma.....	286
ix. Vicdanını İzleme.....	286
2. Siyasi Toplum.....	291
a. Ortak İyi	294
b. Otorite	299
c. Hukuk Sistemi	304
d. Hukuk.....	307
3. Haklar	315
B. Robert Nozick: Ahlâkî Yan Sınırlamalar ve Minimal Devlet.....	324
1. Doğal Haklar	326
a. Ahlâkî Yan Sınırlamalar.....	326
b. Kendi Kendinin Sâhibi Olma.....	333
2. Minimal Devlet	337
a. Doğal Durum ve Görünmez El	337
b. Koruyucu Birimler ve Egemen Koruyucu Birim	338
c. Riskli Eylemler, Tazminat İlkesi ve Prosedürel Haklar	345
3. Minimal Devletin Ötesi	355
a. Yetkilenme Teorisi.....	356
b. Dağıtımcı Adâlet Eleştirisi	361
SONUÇ	373
A. Kendini Gerçekleştirme ve Kendinin Sâhibi Olma.....	373
B. Locke'un Tutarsızlıklarından Objektivizm ve Subjektivizm Kısacasına	385
KAYNAKÇA	393
İNDEKS	405

TAKDİM

Bu kitap Cennet Uslu'nun danışmanlığında yürütüp 2007 yılında tamamladığı doktora tezine dayanmaktadır. Zamanında danışmanlığını yapmış olmaktan mutlu olduğum için, şimdi de kitap olarak yayınlanmakta olan bu çalışmayı okuyucuya tam bir gönül huzuruyla takdim ediyorum.

Cennet Uslu bu eserde insan haklarının felsefî temelleriyle ilgili son derece zor bir konuyu inceliyor. Bu meselelerle uzunca bir zamandır uğraşan birisi olarak diyebilirim ki, insan haklarının doğal hukuk ve doğal haklarla ilişkisi gerçekten de zor bir konudur. İlk bakışta apaçıkmiş gibi görünen bu ilişki, daha yakından bakınca –Uslu'nun da bu çalışmada gösterdiği gibi– gayet çetrefil bir ilişkidir. Her şey bir yana, her doğal hukuk teorisi siyasî otoriteye karşı ileri sürülebilecek “dokunulmaz, devredilmez, vazge-

çilmez” doğal haklar türetilmesine elverişli olmadığı gibi; böyle bir ilişkinin var olduğu teoriler açısından ise, bunların hepsi için geçerli olacak ortak bir “doğal haklar” listesinden söz edilemez. Öte yandan, doğal hukuk teorilerinin kimi temel kavramlarına ilişkin anlayışları birbirinden epeyce farklı olduğu gibi, bu teorilerin sözleşmecî gelenekle ilişkisi de ihtilâflı bir konudur.

Bu kitapta bütün bu meseleler ayrıntılı bir biçimde tartışılmaktadır. Nitekim Cennet Uslu, burada doğal hukukun doğal haklarla ilişkisini genel olarak gözden geçirdikten sonra “objektif doğal hak” ve “subjektif doğal hak” şeklindeki iki ana yorum ekseninde doğal hukuk teorisinin eleştirel bir analizini de bize sunuyor. Bunun yanında, çalışmada doğal hukuk yaklaşımının iki temel unsuru olan “insan doğası” ve “akıl” kavramları tartışmacı bir tarzda irdelenmek suretiyle, araştırma konusunun felsefî-ahlâkî temelleri genel olarak aydınlatılmaktadır.

Uslu, eserinin “Doğal Haklar ve Siyasî Toplum” başlıklı bölümünde doğal hukuk yaklaşımının nasıl bir siyasî tasavvura sâhip olduğu temasından hareketle, araştırma konusunu hem sözleşmecî gelenekle hem de hukukî pozitivizmle ilişkisi bağlamında incelemektedir. Yazar doğal hukuk ve insan hakları ilişkisinin tarihsel anlatımını sunmakla da yetinmiyor ve bu konuya tahsis ettiği ayrı bir bölümde doğal hukuk geleneğinin günümüz siyaset felsefesinde de izini sürüyor. Böylece çalışmada, daha önceki bölümlerde yapılan tespitler ve teorik veriler ışığında, Thomasçı doğal hukuk geleneğinin çağdaş temsilcilerinden John Finnis ile, Lockeçu doğal haklar anlayışının son büyük temsilcisi Robert Nozick’in siyasî felsefeleri mercek altına alınmaktadır.

Nihayet, kitap doğal hukuk ve doğal haklar geleneğinin teorik sınırlılıklarını ve iç çelişkilerini sentetik bir biçimde toparlayan bir sonuç kısmıyla sona ermektedir. Uslu bu incelemesinde,

insan haklarını, ister “objektivist” isterse “subjektivist” yorumu olsun doğal hukukla temellendirmenin felsefî olarak bir hayli sorunlu olduğu ve konunun başka yaklaşımlar açısından da incelenmesi gerektiği sonucuna ulaşmaktadır. .

Sonuç olarak söylemeliyim ki, Cennet Uslu “insan haklarının felsefî temeli olarak doğal hukuk ve doğal haklar” gibi üstesinden gelinmesi hiç de kolay olmayan felsefî bir sorun hakkında gerçekten takdire değer bir eser ortaya koymuştur. Bu çabayı akademik olarak desteklemiş olmaktan gerçekten mutluluk duyduğumu bir kere daha belirtmek isterim.

PROF. DR. MUSTAFA ERDOĞAN

5 Şubat 2009

GİRİŞ

İnsanların vazgeçilmez, devredilmez ve dokunulmaz doğal hakları vardır. Bu aksiyomatik iddia, üç yüz yıla yakın bir süre içinde insanlığın değer ve anlam dünyasında kendine bir yer açtı ve şu ya da bu biçimler altında dünyamıza yerleşti. İnsanların sırf insan olmaktan kaynaklanan hakları olduğu fikri, felsefi anlamda “gerçek”liğe dayanan bir evrenselliğinin olup olmadığı tartışmasını bir yana bırakırsak, pratikte insanlar arasında yaygın kabul görmesi ve ortak bir değer zemini olarak büyük ölçüde tanınması anlamında “evrenselliği” yakalamış görünmektedir. İnsan hakları fikrinin artan itibarı ve popülaritesi, diğer pek çok sonuç yanında dikkati çeken iki durum ortaya çıkardı.

Bunlardan ilki, diğer iyi ve arzu edilir görülen talep ve beklentilerin insan hakları kavramının yüksek itibarından yararlanarak

dile getirilmesi ve savunulmasıdır. İnsan hakları kavramının itibarı pek çok açıdan sonuna kadar “kullanıldı”. Bugün için bir hak enflasyonu ile karşı karşıya olduğumuzu söylemek abartı sayılmayacaktır. Ekonomik ve sosyal haklar, kadın hakları, işçi hakları, hayvan hakları, çevre hakları, tüketici hakları, hasta hakları, çocuk ve yaşlı hakları, barış hakkı, kolektif haklar, kültürel haklar, azınlık hakları şeklinde uzayıp giden bir liste! Bunlardan bir kısmı, soyut ve genel insan hakları kavramının pratikte spesifikleştirilmesine ve hayata aktarılmasına katkı sağlarken, bir kısmı insan hakları kavramının altının oyulması ve etkisinin azaltılmasına yol açtı. Konumuz açısından sorun, aslında pek çoğu politik ve hukukî tercih ve kararlarla ilgili görünen bu “hakların” ileri sürülmesi ve talep edilmesi ile ilgi değil, bunların insan hakları ile aynı statü ve değerde veya doğrudan insan haklarının içinde kabul edilmesi ile ilgilidir. Bu süreç, insan hakları kavramında bâriz bir netlik kaybına ve gerçek anlamda özgür bir siyasî toplum için hayatî öneminin lâykıyla kavranmasında tahribata yol açmıştır.

Bu tahribatın ve anlam kaymasının durdurulması ve evrensel insan hakları fikrinin özgür bir siyasî toplum açısından yeniden doğru ve uygun bir konuma yerleştirilebilmesi insan haklarının felsefi zemini ve temelleri ile yakından bağlantılıdır. İnsanların haklara sâhip olduğu argümanı evrensel geçerliliği olan bir hakikat mi, yoksa kültürel veya uzlaşımsal bir beşerî ürün mü? İnsan hakları talepleri deontolojik normlar mı, yoksa ancak sonuçlarıyla değer biçilen enstrümanlar mı? İnsan hakları sırf insanların eşit özgürlüğü çekirdeği üzerine yerleşen negatif özgürlük talebi mi, yoksa toplumun diğer üyeleri ve devlete ekonomik, sosyal, kültürel vb. pozitif edimler ve görevler de yükleyen pozitif özgürlük talebi mi? İnsan hakları sâdece sınırlı bir devleti ahlâken meşru kılan bir argüman mı, yoksa refah devletini zorunlu ve ahlâkî kılan bir argüman mı? Bütün bu sorulara verilecek muhtemel farklı

cevaplar, insan haklarının ne olduğu, nelerin insan hakları olduğu ve nasıl bir siyasî toplumu gerektirdiği konusunda farklı sonuçlar ortaya çıkaracaktır. Bu yüzden insan haklarının hangi felsefî temelde savunulduğu önemli bir konu hâline gelmektedir.

İnsan hakları fikrinin artan itibarı ve popüleritesinin ikinci önemli sonucu, felsefe ve teori alanında ortaya çıkan muazzam çeşitlilik ve zenginliktir. Haklar etiği ve teorilerindeki bu zenginliğin muhtemel nedenlerinden biri, insan hak ve özgürlüklerinin değerine duyulan bu genel ilgiyi sağlam bir felsefî temel ile taçlandırmak arzusunun filozof ve düşünce insanlarını kamçılması olabilir. Sebebi her ne olursa olsun 20. Yüzyıl'ın ikinci yarısı, hem çeşitlilik hem sayı bakımından hak teorilerinde ciddi bir artışa tanıklık etmiştir. Bu zenginlik ve çeşitlilik iyimser bir bakışla, filozof ve teorisyenlerin önemli bir kısmının insan hakları fikrini fazlasıyla ciddiye aldıkları ve özgür bir siyasî toplumu diğer rakipleri olan totaliterizm, komünizm, faşizm, otoriteryenizm gibi insan haklarını hiçe sayan siyasî toplum modelleri karşısında savundukları şeklinde yorumlanabilir. Karamsar bir bakışla, üzerinde veya etrafında kopan bunca fırtınaya rağmen insan hakları fikrinin geçerli kabul edilen ve üzerinde hemfikir olunan ortak bir felsefî veya teorik temelden yoksunluğunun işareti olarak görülebilir.

Her iki değerlendirme de “kısmen” doğrudur. Kısmen doğru, çünkü ilk olarak, her hak teorisi veya hak teorisini de içeren bir siyaset teorisi aynı tür haklar ve aynı tür siyasî toplum üretmez. Anarşist bir toplum tasavvurundan başlamak üzere minimal bir devlet, refah devleti, paternalist bir devlet hatta otoriter bir devlete kadar uzanan ve bunlarla uyumlu hak anlayışlarının sergilendiği bir yelpazeden söz etmek mümkündür. İkinci olarak, insanın düşünce ve felsefe faaliyetinde şimdiki kadar ve muhtemeldir ki bundan sonra da herkesin üzerinde anlaştığı herhangi

bir teori veya felsefi anlayışa rastlamak mümkün değildir. Bu, işin doğasının zorunlu sonucudur ve bu nedenle “anlaşmazlıklar”, insan hakları fikrine has bir durum değildir. Bu yüzden felsefi anlayışlar, teoriler ve fikirler arasından bazılarının yaygın kabul gördüğü, kredisinin diğerlerine göre çok daha yüksek olduğu ve hâkim görüş hâline geldiği dönemlerden veya dönemlerin paradigmalarından bahsetmek daha uygun bir yaklaşım gibi görünüyor. İnsan hakları kavramının da değişen “fikir ve felsefe modasının” rüzgârlarıyla savrulma ihtimâli veya riski her zaman açık duruyor. Bu nedenle, insan haklarına ve felsefi temellerine yönelik entelektüel ilgi ve çabaların artışı daha anlamlı hâle geliyor. İnsan hakları fikrinin demode, gözden düşmüş ve câzibesini yitirmiş bir anlayış olarak rafa kaldırılması, içinin boşaltılması, anlam kaymalarına mâruz kalması ve tahribata uğramasının önünün kesilmesi büyük ölçüde entelektüel, felsefi ve akademik ilgi ve çalışmalarla bu fikrin sürekli beslenmesi, tâzelenmesi ve temelini sağlamlaştırılmasına bağlıdır.

İnsanlığın “fikir medeniyetinin” ürünleri arasında en onurlu, insanî, değerli ve medenî olanlardan biri olarak “insanların ahlâken eşit ve özgür varlıklar olduğu veya öyle muamele edilmesi gerektiği” fikrini görüyor ve açıkça “taraf” tutuyorum. İnsan hakları fikri “taraf tutmayı” ve onu “kayırmayı” hak eden bir anlayıştır ve bu tarafgirlik ahlâken meşrudur. Ancak “tarafgirlik” ahlâken meşru olsa da entelektüel, akademik ve felsefi olarak gayrimeşrudur. Bu yüzden söz konusu tarafgirlik, insan hakları fikrinin felsefi temellendirilmesine yönelik her türlü sorgulama, eleştiri ve araştırmadan vazgeçmek veya bu tür çalışmaları görmezden gelmeyi gerektirmez. Aksine insan hakları fikrinin sağlam, tutarlı ve geçerli bir felsefi meşruluğunun veya temelini sunulabilmesine yönelik daha büyük bir çaba ve dikkati besleyebilmek için bu eleştiri ve sorgulamalar gereklidir.

İnsanlığın yakın tarihinde insan haklarına yönelik popüler ve entelektüel ilgi kadar insan haklarının temellerine yönelik sert ve ciddi eleştirilere de tanıklık edildi. İnsanların doğal hakları olduğu iddiası ve bu iddianın temel felsefi perspektifi ve yöntemi nominalizm, materyalizm, pozitivizm, rölativizm ve skeptizm gibi felsefi yaklaşımlardan yöneltilen ciddi eleştirilere mâruz kaldı. Bu eleştiriler faydacılık, Marksizm, mantıkî pozitivizm, hukukî pozitivizm, ahlâkî ve kültürel rölativizm ve son dönemde de post-modernizm gibi felsefî, siyasî ve hukukî akımlar altında dillendirildi.

Eleştirilerin merkezinde, insan haklarını veya insan davranışları için geçerli olan evrensel ve rasyonel ilkeleri doğa veya insan doğasını temel alarak açıklayan realizm veya doğal hukuk yaklaşımının bilimsellikten yoksun olduğu iddiası yer almaktadır. Eleştirmenlerine göre her yerde, her zaman geçerli, insan doğasında temellenen ve akıl ile keşfedilebilen ilkeler/haklar olduğu savı bilimsel metottan uzak, metafizik, teolojik ve dogmatik iddia ve argümanlardan öte bir anlam taşımazlar. Bu savların doğruluğu ne ampirik kanıtlarla ispatlanabilir ne de uslamlamanın mantığı içinde gösterilebilir. En ciddi eleştiriye göre doğal hukuk ve doğal hak taraftarları “olan”dan (insan doğası) “olması gereken”i (insan hakları/evrensel etik) türetmek gibi vahim bir mantık hatası içindedirler. Evrensel insan hakları veya doğal haklar argümanına son dönemde yöneltilen eleştiriler, rölativizm ve skeptizm ile karakterize edebileceğimiz post-modern söylemden gelmektedir. Her türlü evrenselci ve mutlak bilgi iddiasının geçerliliğini tümünden reddeden post-modernizm, insan hakları “söylemini” belli bir kültürün, belli bir toplumun, belli bir ideolojinin, belli bir dönemin göreceli “anlatısı” olarak kabul etmekte ve evrensel geçerliliğini reddetmektedir. Buna göre iyi, doğru, âdil ve ahlâkî olanın sâbit ve

evrensel bir tanımı veya anlamı yoktur ve bütün değer ifadeleri bireylere, toplumlara, kültürlere, ideolojilere, paradigmalara veya söylemlere göre değişmektedir. Bu yüzden belli bir değerler setine evrensellik ve objektiflik atfetmek, bu görelî ve bir anlamda “keyfî” değerlerin diğerlerine dayatılması ve zorla benimsetilmesi için gerekçe olarak kullanılmaktadır.

Bütün bu eleştirilerin keskinliği ve kuvveti yüzünden pek çok filozof ve teoriyensen, insan haklarına duyduğu sempati ve inanç ile bu fikrin felsefî temeli veya temellerinin sağlamlığı konusunda duyduğu şüphe ve sorgulamalar arasında bir baskı altında kalabilir. Bu baskının, entelektüel dürüstlükten tâviz vererek insan hakları fikrine “sadık” kalmak veya entelektüel dürüstlük uğruna insan haklarını iskartaya çıkarmak gibi sâdece iki zorlayıcı tercih ile sonuçlanması zorunlu değildir. İnsan haklarının temellendirilmesine, haklılaştırılmasına yönelik yeni ve farklı teori ve perspektifler üretmek veya hâlihazırdakileri geliştirmek, eksiklikleri ve tutarsızlıklarını gidermek, hiç olmazsa azaltmak, diğer mümkün sonuçlar arasında durmaktadır. Ama her durumda insan haklarına ve bu fikrin felsefî temellendirilmesine yönelik entelektüel ve akademik ilgi ve dikkatin tâze ve canlı tutulması önemlidir.

İnsan hakları var mıdır? İnsan hakları dediğimizde neden ve nelerden bahsediyoruz? İnsan haklarının felsefî temeli var mıdır? İnsan hakları fikri, felsefî olarak nerede ve nasıl temellenir? İnsan haklarının bir gerçekliği var mıdır, yoksa bizler olmasını istediğimiz bir ideale gerçeklik mi atfediyoruz? İnsan hakları ontolojik bir gerçeklikle temellenen ilkeler midir, yoksa insanlığının konsensüs veya gelenek yoluyla icat ettiği ve ürettiği normlar mıdır? İnsan hakları sırf kendileri uğruna uyulması gereken deontolojik normlar mıdır, yoksa bireylerin ve onların toplamını oluşturan toplumların lehine ve faydasına ürettiği sonuçlar bazında değerlendirilmesi ve dikkate alınması gereken

“araçlar” mıdır? Bütün bu sorulara verilen veya verilmeye çalışılan cevaplar farklı farklıdır. İnsan hakları ve insan haklarının temellendirilmesi konusundaki bu farklılık ve çeşitliği belli başlı felsefi yaklaşımlar içinde toplayarak sınıflandırmak mümkündür. Bunlar; i) doğal hukuk ve doğal haklar ii) Kant’ın ödev etiği iii) sonuçsalcılık veya faydacılık ve iv) sözleşme etiği olmak üzere dört ana felsefi yaklaşımdan oluşmaktadır.

Sonuncudan başlayacak olursak sözleşme etiği (contract ethics) son dönemde hızla yaygınlaşan ve etkisini artıran bir yaklaşımdır. Sosyal sözleşme teorisi modern dönem siyaset teorisinin ayırt edici bir unsuru olarak kabul edilmekle birlikte çağdaş yazarların çalışmalarıyla farklı biçimler altında yeniden siyaset felsefinin tartışma gündeminde kendine bir yer buldu. Çağdaş sözleşme etiği üzerinde modern dönem filozoflarından özellikle Hume, Hobbes ve Kant’ın güçlü etkisi söz konusudur. Örneğin sözleşme teorisyenleri arasında en dikkati çekenlerden John Rawls *Bir Adâlet Teorisi* (A Theory of Justice) eserinde Kantçı bir pozisyondan hareket ederken, David Gauthier başta *Sözleşme Yoluyla Ahlâk* (Morals by Agreement) olmak üzere eserlerinde Hobbesçu bir pozisyondan hareket etmektedir. Diğer önemli sözleşmeciler arasında James M. Buchanan, Anthony De Jasay, Jan Narveson ve Brian Barry gibi isimler zikredilebilir. Sözleşme teorileri ve teorisyenleri arasında önemli farklılıklar olmasına rağmen temel felsefi perspektifte bulunan ortaklık onları bir araya getirmektedir.

Sözleşme etiği en genel anlamıyla insanların ahlâkî ve/veya siyasî yükümlülüğünü bir toplumdaki bireylerin üzerinde anlayacakları bir sözleşme üzerine inşa eden bir yaklaşımdır. Sözleşme etiği siyasî toplumun biçimini, üzerine inşa edilecek kuralları ve tarafları bağlayacak şartları, o toplumun üyelerinin karşılıklı rızalarıyla anlaşarak belirlemeleri gerektiği fikrine da-

yanmaktadır. Sözleşme etiğinin, genel olarak metodolojik olarak bireyci ve epistemolojik olarak ampirist (subjektivizm ile sonuçlanan) bir perspektife sâhip olduğunu söylemek yanlış olmaz. Sözleşme teorisyenleri genel olarak insanları kişisel çıkarlarını gözeten, otonom ve rasyonel bireyler olarak ele alırlar. Farklı sosyal sözleşme teorileri bulunmakla birlikte özellikle çağdaş sözleşme etiği yaklaşımının karakteristik özelliği mutlak, evrensel veya doğal bir ahlâkın varlığını reddetmektir. Bu yüzden sözleşme teorilerinde karşılıklı ilişkilerde geçerli olacak davranış kuralları (etiğin, adâletin, hukukun veya siyasetin ilkeleri) zorunlu olarak insan yapımı olmak durumundadır. Ancak etiğin, insan tercih ve kararlarıyla inşa edilmesi bu kuralların keyfi, irrasyonel veya geleneksel olduğu veya olacağı anlamına gelmez. Sözleşme teorisyenleri insanların üzerinde “oybirliği”ne varabilecekleri kuralların neler olacağını/olabileceğini araştırırlar. Bu yüzden sözleşme kuralları herkesin çıkarına olan, tarafsız, evrenselleştirilebilir ve rasyonel kurallar olmak durumundadır. İşte bu kurallar veya “sözleşme maddeleri” insan hakları ile ifade edilen hak ve özgürlüklerin sözleşme etiği yaklaşımı çerçevesinde kendine yer bulacağı normlardır.

Sözleşme etiğini anlayabilmek adına karşılıklı fayda ve karşılıklılık (reciprocity) kavramlarından bahsetmek gerekir. Kurgusal olarak insanlar sözleşme ile kendilerini sınırlayacak kuralları belirler ve sözleşmeye uyma konusunda hep birlikte yükümlülük altına girerler. İnsanları tam bir özgürlükten vazgeçerek kendi kendilerini sınırlamaya iten sebep, bu tür sınırlamaların olmadığı duruma göre elde edecekleri avantaj veya faydalardır. İnsanların, herkesin sözleşmeye uyacağına ve uymayanların bedelini ödeyeceğine inandığı sürece kendilerinin de bu kurallara uymaktan dolayı çıkarı olacaktır. Böylece insanlar ancak karşılıklı olarak birbirlerinin haklarını tanıdıkları ve bu sınırları ihlâl

etmedikleri durumda kendi haklarını da güvenceye alabilirler. Görüldüğü gibi sözleşme etiği doğal hukuk etiği veya Kant'ın ödev etiğinden farklı bir bağlamda etiğe yaklaşır. Sözleşme etiği bir tür siyasî etik veya ortaklık ve işbirliği etiğidir. Ahlâkî kural-
ların *a priori* doğruluğu veya meşruluğu yoktur ve onlara kendileri hatırına itaat edilecek değerler olarak bakılmaz.

İkinci ana felsefi yaklaşım olan sonuçsalcılık veya faydacılık (faydacılık bazen sonuçsalcılığın bir türü bazen de sonuçsalcılıkla eşanlamda kullanılır) farklı bir zeminden hareketle hakları tanımlar ve anlamlandırır. Sonuçsalcılık en özet hâliyle bir eylemin ahlâken doğru veya yanlış olup olmadığını, ortaya çıkan sonuçlarına göre değerlendiren felsefi yaklaşımdır. Sonuçsalcılık açısından herhangi bir eylemin doğasında bulunan bir değer veya iyilik yoktur. Bu yüzden sonuçsalcılık/faydacılık deontolojik etiğin karşı kutbunda yer alır. Asıl olarak Jeremy Bentham tarafından geliştirilen faydacı etik, iyiliği ve mutluluğu haz ile açıklar. İyilik ve mutluluk kişinin bir eylem veya davranıştan aldığı, hissettiği “haz” ile kötülük veya mutsuzluk ise kişinin hissettiği “acı” ile belirlenir. İnsanın amacı iyilik ve mutluluk olduğuna göre bireyler açısından davranışı yöneten ilke hazzı maksimize etmek ve acıyı minimize etmektir. Bireyler hazzın peşinden gitmek ve acıdan kaçınmak yolunda davranışta bulunurken gündelik ahlâk veya doğal yasalar gibi “afakî” normlarla kısıtlanmamak anlamında tamamen serbesttirler. Örneğin sadist veya eşcinsel davranışlar, sırf davranışın tanımı üzerinden gidilerek gayriahlâkî görülüp yasaklanamazlar. Yasalar, düzenlemeler, yasaklamalar eylemlerin (kural faydacılığı açısından kuralların) sonuçları açısından toplam faydayı artırmaları veya azaltmaları kriterine göre yapılır. Buna göre eğer eşcinselliğin yasaklanması veya cezalandırılması, serbest olduğu duruma göre çok sayıda kişiyi tatmin ediyor ve toplam faydayı artırıyor-

sa yasaklanacaktır. Bentham'ın meşhur ifadesi ile siyaseti yönetecek ilke “en büyük sayının, en büyük faydasıdır”.

Faydacılık iyiliği bireye bağlı olarak tanımladığı ve toplumu bireylerin toplamından ibaret gördüğü için metodolojik olarak bireycidir. Epistemolojik bakımdan ise genel olarak ampirist (pozitivizm ile sonuçlanan) bir perspektif taşıdığı söylenebilir. Faydacılık tarihsel olarak bireysel tercih ve değerleri toplumsal, dinî, geleneksel veya ahlâkî ödevler veya önyargılar gibi kısıtlayıcı iddialar karşısında koruduğu için bireysel özgürlük fikrinin gelişmesinde önemli katkılar sağlamıştır. Evrensel insan hakları kavramıyla değil belki ama insanların yasalarla düzenlenerek garanti altına alınmış hakları ve özgürlükleri kavramlarıyla bireysel özgürlük fikrinin yerleşmesine katkı sağlamıştır. İnsan hak ve özgürlüklerinin tanınması, “en fazla sayıda kişinin en büyük faydasına” uygun yorumlanmıştır. Kural faydacısı olan J. S. Mill'in “birinin özgürlüğü diğerinin özgürlüğünün başladığı yerde biter” ifadesinde ortaya çıkan özgürlük anlayışı insan hakları fikrinden beklenen pek çok şeye cevap verecek niteliktedir. Bununla birlikte faydanın hesaplanabilirliği (haz veya acının ölçülerek kıyaslanması) meselesi bir yana, faydacı etikte insan hakları ve özgürlükleri hazzın maksimize edilmesine veya toplam faydanın artırılmasına endeksli olduğu için insan hakları için her durumda sağlam ve güvenilir bir zemin sunamamaktadır.

Üçüncü ana yaklaşım, kısmî benzerlikleri nedeniyle doğal hukuk/doğal haklar etiği ile rekabet etme potansiyeli en yüksek olan Kantçı etikdir. Doğal hukuk etiğinden sonra *evrensel* insan hakları fikrine en fazla katkı yapmış felsefi yaklaşım Kant'ın ödev etiğidir. Kant kendinden sonraki pek çok düşünür ve teorisyeni çeşitli biçimlerde etkilemiştir. Kant'ın hak tartışmaları üzerindeki derin ve geniş etkisi hâlen canlı bir biçimde devam etmektedir.

Kant'ın etik teorisinde bir eylemin ahlâkî değeri, o eylem ile varılmak istenen amaçlar dünyasında bulunan sonuçlarına göre değil o eylemin kararını verdiren ilkeye/maksime göre değerlendirildiği için *ödev* etiği olarak adlandırılır. Kant'da ahlâk yasası ne doğal hukuk etiğinde olduğu gibi objektif doğal düzende aklın *keşfettiği* ilkelerdir, ne de sözleşme etiğinde olduğu gibi aklın *icat ettiği* ilkelerdir. Temel ahlâk yasası (ahlâkın birincil yasası) aklın kendi özerkliği içinde zorunlu olarak *ulaştığı* a priori bir yasadır. Bu nedenle Kantçı etik epistemolojik olarak rasyonalisttir. Kant'ın etiğinin merkezinde ahlâkî ilkelerin objektifliği ve evrensel geçerliliğini test eden formel bir ilke olan kategorik buyruk yer alır. Kategorik buyruk ilkenin yöneldiği veya sağladığı sonuçlara göre değil, kendisi uğruna uymanın bir ödev veya yükümlülük olduğu kendinden amaç olan bir tür ahlâkî akıl yürütme “motoru”dur. Kant, kategorik buyruğun iki formülasyonunu sunar; ilki, “herkes tarafından izlenmesini isteyebileceğin bir ilkeye göre davran” ve ikincisi, “insanlığı, kendinde ve başkalarında hiçbir zaman sırf bir araç olarak değil, hep bir amaç olarak göreceğ şekilde davran”. İşte bu iki kategorik buyrukla en özet hâliyle ifade edilen bu etik çerçeve, bir siyasî toplum formunda insan haklarının üzerine oturacağı felsefi ve ahlâkî temel olarak ortaya çıkar.

Kant için rasyonel bir canlı olması insana, onu diğer *şeyler*'den ayıran onurlu bir statü verir. İnsan doğal yasaların (güdüler gibi) nedenselliği içinde belirlenmiş zorunlu davranışlarla sınırlı değildir. Kendi akli ile koyduğu yasalar yoluyla kendi kendini sınırlayan/yöneten otonom bir varlıktır. İnsanın özgürlüğü ancak kendi koyduğu yasalara kendinin uyması ile gerçekleşir. İnsan kendi koyduğu kurallara kendisi uyabilen rasyonel bir varlık olarak böylece hem ahlâkın “yükleyicisi” hem de “yükümlüsü” konumundadır. Özgür ve otonom bir varlık olarak insan hem ken-

dinin sâhibi hem de eylemlerinin sorumluluğunun sâhibidir. Bu çerçevede sivil ve siyasî toplum, kendi kendisi için amaç olan ve kendi kendisini yöneten insanlardan oluşan bir “amaçlar krallığı” olarak düşünülür. Kantçı etik bağlamında haklar, doğal düzende bulunan *doğal* haklar değil, bir anlamda “insanların kendi kendilerine verdikleri” *insan* haklarıdır.

İnsan haklarının temellendirilmesinde hem ilk hem de en eski felsefi yaklaşım doğal hukuk ve doğal haklar yaklaşımıdır. Geçmiş antik Yunan’a kadar uzanan doğal hukuk (*ius naturale*) etiği, genel olarak evrende, doğada ve insan doğasında rasyonel bir düzenin varlığının kabulü üzerine yükselir. Epistemolojik olarak rasyonalist olan doğal hukuk yaklaşımına göre evrende her bir varlık hem tek tek hem de hepsi bir arada doğalarına içsel olan bir amaca yönelmiş durumdadır. Bu rasyonel ve doğal düzenin bir parçası olan insan, rasyonel bir canlı olarak kendi doğasının amaçlarını ve bu amaçların gerektirdiği davranış kurallarını keşfetme ve bunlara uygun davranabilme kabiliyetine sâhiptir. İnsanın nasıl davranması gerektiğine ilişkin bu ilkeler/yasalar her yerde, her zaman ve her insan için geçerli olmaları bakımından evrensel, rasyonel ve mutlak bir “hukuk” olarak düşünüldüğünden *doğal* sıfatıyla tanımlanır. Doğal hukukun ilkesi/ilkeleri, insan doğasının yöneldiği iyilik veya mutluluk amacına ulaşmaya dönük olarak insanın kendini gerçekleştiriminde (self-fulfillment), insanın gelişiminde (human flourishing) ve insanın kendini oluşturmasında (self-constitution) ona rehberlik edecek temel ahlâkî kriterler olarak kavranır.

Doğal hukukun çizdiği bu birincil ve temel ilkeler doğru ve yanlışın, adâletin ve adâletsizliğin, haklı ve haksızın, hakların ve yükümlülüklerin nihaî olarak değerlendirildiği ve ölçüldüğü çekirdek veya ana çerçeve olarak işlev görür. Her türlü beşeri yasa, kural ve davranış ahlâkî meşruiyetini bu *doğal yasalara*

uygunluğundan veya onlardan türetilmesinden alırken, bu “yasalar” ile çatışan ve onlara aykırılık içeren her türlü yasa, kural ve davranış gayrimeşru veya gayriahlâki kabul edilir. Doğal hukukun ilkeleri “doğru” aklın emirleri olarak, her insanın (en azından potansiyel olarak) pratik uslamlama ile keşfedebileceği rasyonel ilkelerdir. Doğal hukuk etiği bağlamında insan hakları bazen doğrudan *doğal yasalar* ve temel değerler olarak bazen de insanın kendini gerçekleştirmesi için zorunlu olan özgürlük alanını koruyan araçsal değerler ve normlar olarak savunulur.

Bu çalışmanın konusu, insan haklarının temellendirilmesinde başvurulmuş bu dört ana felsefi gelenekten biri olan doğal hukuk ve doğal haklar yaklaşımıdır. Evrensel/doğal insan hakları fikri ilk olarak doğal hukuk yaklaşımı içinde kendine bir zemin bulmuş ve ilk olarak doğal hukukçu filozoflar tarafından savunulmuştur. Zaman zaman ciddi eleştirilere mâruz kalmakla birlikte doğal hukuk yaklaşımı insan hakları fikrinin yerleşmesi ve temel bir ahlâki meşruluk çerçevesi olarak kabul görmesine inkâr edilemez katkılar sağlamıştır. Doğal hukuk yaklaşımı, insan haklarının ve özgürlüklerinin evrensel değer ve ilkeler olarak; zorba, baskıcı ve keyfi yasalara, uygulamalara ve yönetimlere karşı ileri sürülen meşru talepler olarak elde tutulmasında ve faşist, ırkçı, kolektivist ve totaliter toplum/devlet modelleri karşısında anayasal demokratik devlet modelinin savunulmasında “uygun” felsefi temellerden biri olarak hâlâ önemi korumaktadır. Bu köklü gelenek, zaman zaman gözden düştüğü dönemler olmasına rağmen çağdaş siyaset teorisinde dikkate değer bir alan işgal etmeye devam etmektedir. İnsanın doğal hak ve özgürlükleri olduğu fikri en net ve keskin biçimlerde hâlâ doğal hukuk teorileri veya doğal hukuk felsefi geleneğine bağlı teoriler içinde ifade edilmektedir. Doğal hukuk geleneği etik, siyaset, hukuk ve haklar alanında yürütülen teorik tartışma ve çalışmalarda hâlâ ana felsefi ekollerden biri olarak

varlığını korumaktadır. Bu nedenle doğal hukuk ve doğal haklar yaklaşımı akademik çalışmalar açısından “moda” ve “yükselen” tema ve konulara rağmen veya onların yanında, bir akademik çalışmaya konu olmayı hak etmektedir.

İnsan haklarının felsefi temellerinde biri olarak doğal hukuk ve doğal haklar yaklaşımı üzerine çalışırken bazı zorlayıcı noktalarla karşı karşıya kalındı. Bunlardan en önemlisi neredeyse insanlığın felsefi düşünce tarihinin başlangıcına kadar uzanan ve günümüze kadar da varlığını ve etkisini sürdüren bir felsefi geleneği konu edinmiş olmaktan kaynaklandı. Bu uzun tarihî süreç içinde dönemler, teoriler ve filozoflar bağlamında barındırdığı geniş çeşitlilik ve farklılaşmalar nedeniyle yaklaşımı genel olarak karakterize eden özelliklerin ve tipik teorilerin saptanması gibi bir sorunla karşı karşıya kalındı. Sonuçta ne tamamen *ayrı* olarak tutulmaya ne de tamamen *aynı* kabul edilmeye uygun olmayan iki ana ekol hâlinde konuyu ele almakta karar kılındı. Bu ikili ayırım klâsik dönemlerde etik ve adâlet kavramlarıyla ilişkili olarak *haklar* anlayışından, modern dönemlerde “siyasî etik” kavramıyla ilişkili olarak *insan hakları* anlayışına geçişi yansıtmaya özelliğine sâhiptir. Literatürde yaygın olarak objektif doğal hak (klâsik doğal hukuk) ve subjektif doğal hak (modern doğal hukuk/haklar) olarak adlandırılan bu iki ekol üzerinden giderek doğal hukuk felsefi geleneğinde hakların nasıl temellendirildiği, geleneğin karakteristik özelliklerinin neler olduğu, temel kavramları, felsefi metodu ve nasıl bir siyasî toplum modeli sunduğu ortaya konulmaya çalışıldı.

Çalışmanın birinci bölümü, doğal hukuk fikrini diğer felsefi yaklaşımlardan ayıran genel özellikleri, objektif ve subjektif doğal hak anlayışlarını hem bütün olarak aynı felsefi gelenek içinde kabul etmenin hem de birbirinden ayrı iki farklı ekol olarak ele almanın gerekçelerini ortaya koymaktadır. Diğer taraftan iki ekolün

birbiriyle olan ilişkileri ve ortak yönleri ile farklılıkları ve ayrıldıkları noktalar ve objektif ve subjektif doğal hak ekolleri üzerine yürütülen tartışmalarla bunlar arasındaki ilişkiler ele alınmaktadır.

İkinci bölüm, objektif ve subjektif doğal hak (klâsik ve modern doğal hukuk) ayrımı gözetilerek yaklaşımın temel unsurlarının incelenmesine ayrılmıştır. Doğal hukuk yaklaşımının temel unsurları “insan doğası” ve “akıl” olmak üzere iki ana tema üzerinden ele alınmıştır. İnsan doğası evrensel etiğin ve doğal haklar olarak insan haklarının türetildiği ve temellendirildiği “zemin” olarak yaklaşımın başat ve ayırt edici bir temasıdır. Akıl bir yandan insan doğasının kilit özelliği, bir yandan da evrensel ve objektif “yasalar”ın/ilkelerin keşfinde kullanılan bir enstrüman olarak yaklaşım içinde kendine yer bulmaktadır. Yaklaşımın bu iki temel unsuru, objektif ve subjektif doğal hak ayrımı bağlamında kendi bağlı buldukları ekolü temsil etme kabiliyetleri yüksek ve ekollerin tipik teorisyenleri veya asıl kurucuları olarak görülen filozofların görüşleri merkeze alınarak incelenmiştir. Objektif doğal hak ekolü, bu ekolün tipik teorisyeni olarak St. Thomas’ın ve onu etkileyen (ve de çağdaş siyaset felsefesinde etkisini sürdüren) Aristoteles’in görüşleri üzerinden ortaya konulmaya çalışılmıştır. Subjektif doğal hak ekolü, bu ekolün tipik teorisyeni olarak ve modern insan hakları anlayışımıza damgasını vuran John Locke’la ikili ayrımın ve birinden diğerine dönüşümün en keskin ve net olarak görüldüğü Thomas Hobbes’un görüşleri üzerinden ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bölümde doğal hukuk yaklaşımının genel felsefi özelliklerinin ve metodunun yanında yaklaşıma yönelik belli başlı eleştirilere de yer verilmiştir.

Üçüncü bölüm, doğal hukuk etiğinin üzerine yükselen veya bu anlayışın ortaya çıkardığı siyasî toplum formu ve onunla bağlantılı olarak hukuk anlayışının tartışılmasına ayrılmıştır. Bu bö-

lümde de objektif ve subjektif doğal hak ayırımına uygun olarak Aristoteles'in ve St. Thomas'ın sivil-siyasî topluma ilişkin görüşleri ve buna ilişkin değerlendirmeler ile Locke'un sözleşme ile kurulan ve meşruluğunun ve sınırının doğal haklar ile belirlendiği bir devlet anlayışı sunan siyaset teorisi ele alınmıştır. Evrensel etik veya insan hakları anlayışının pozitif hukuka/yasalara ilişkin yaklaşımı doğal hukuk ile hukukî pozitivizm cephelerinde yürütülen tartışmalar yoluyla açıklanmaya girişilmiştir.

Dördüncü ve son bölüm, doğal hukuk ve doğal haklar yaklaşımının çağdaş siyaset teorisinde aldığı biçimler objektif ve subjektif doğal hak ekollerini temsil edecek şekilde seçilen iki teori ve teoriysen üzerinden sunulmaya çalışılmıştır. John Finnis'in ve Robert Nozick'in teorileri hem kendi alanlarında en fazla dikkati ve ilgiyi çekmeleri hem de bir yandan devamı oldukları ekolün karakteristik özelliklerini korumaları, diğer yandan kendi ekollerinin "handikaplarını" taşımaları bakımından uygun "örnek"ler olmaları bakımından tercih edilmiştir.

Bu çalışma boyunca göz önünde tuttuğumuz objektif (klâsik) ve subjektif (modern) doğal hak ayırımı, her ne kadar ikisi de genel olarak "doğal hukuk" yaklaşımı içinde kabul edilse de, insan haklarının veya hakların temellendirilmesinde dikkate değer farklılıkları yansıtmaktadır. Objektif doğal hak anlayışında haklar tüm insan davranışlarına ölçü olan genel bir etiğin içinde ve bu etiğin uzanım veya açılımları olarak ortaya çıkmaktadır. Objektif doğal hak anlayışında modern anlamda "insan hakları" yerine "haklar"dan söz etmek çok daha uygundur. Objektif doğal hak anlayışında insanların hem diğerleriyle olan ilişkilerinde nasıl davranmaları gerektiği hem doğrudan kendi hayatlarını nasıl yaşamaları gerektiği konusunda *objektif* normlar temel alınır. Bu objektif normlar, sâdece bireylerin diğerlerine müdahalede bulunduğu veya zarar verdiği durumlara ilişkin

değil, bireylerin kendileri ve kendi hayatları konusunda ve rızaları olsa bile diğerleriyle olan ilişkilerinde de bazı düzenleme ve yasaklar getirir. Bireylerin kendi hayatları ve tercihleri üzerinde sınırsız bir egemenlik ve özgürlükleri yoktur. Bu normlar ve yasakların her durumda beşerî yasalarla düzenlenmesi zorunlu değildir, ancak kişiler oto kontrol yoluyla her koşulda bu objektif etiğin ilkelerine uymak yükümlüğü altındadırlar. Objektif doğal hak ekolü çerçevesinde kişi diğerlerine müdahale etmediği veya zarar vermediği durumlarda bile kelimenin tam anlamıyla dilediğini yapmakta mutlak bir özgürlüğe sâhip değildir.

Bu nedenle, objektif doğal hak ekolünün daha klâsik formunda haklar veya “insan hakları”, objektif bir etiğin (doğal hukuk) çerçevesini belirlediği haklar ve yükümlülüklerin korelasyonu hâlinde ortaya çıkar. Objektif doğal hak ekolünün daha modern ve çağdaş formunda ise insan hakları kişilerin bu etiğe uygun bir hayat sürebilmeleri, bu etiğin gereklerini yerine getirebilmeleri ve kendilerini gerçekleştirebilmeleri için gerekli olan ve diğerlerinin kişiye müdahale etmesine ve zarar vermesine yasak getiren “araçsal” kurallar olarak ortaya çıkar. Objektif doğal hak teorisinin özellikle modern veya çağdaş formu subjektif doğal hak ekolünde ortaya konan insan hakları anlayışı ile daha fazla uyuyor görünmekle birlikte, bireylerin insan hakları ile korunan alanlarında hâlâ tâkip etmeleri gereken veya yükümlü oldukları *objektif* bir etiğin var olduğu iddiasından vazgeçilmiş değildir.

Modern insan hakları anlayışının asıl kaynağı olan subjektif doğal hak anlayışı, her ne kadar insan haklarını veya doğal hakları geleneksel “doğal hukuk” fikri ile temellendiriyor “görüntüsü” çizse de, objektif doğal hak ekolünden (klâsik doğal hukuk) oldukça farklı bir insan hakları anlayışı ortaya koymuştur. Subjektif doğal hak anlayışı kişilerin yükümlülükleri yerine özgürlükleri üzerine odaklanmak ve bireylere kendi hayatları

konusunda neredeyse mutlak bir egemenlik tanımak suretiyle bireylere karşı yapılacak müdahale ve engellemeler konusunda titiz, kesin ve açık olarak çizilmiş yasaklamalar getirmiştir. Subjektif doğal hak anlayışında bireylerin uymakla yükümlü olduğu tek *objektif* norm sâdece “diğerlerinin haklarına müdahale etmemek” (Hobbes’ta bu yükümlülük bile mutlak veya doğal bir yükümlülük değildir) olarak belirtilmiş ve bireyler bu yasak ile koruma altına alınan bireysel alanlarında kendi tercihleri doğrultusunda diledikleri gibi davranmak konusunda neredeyse tamamen serbest bırakılmışlardır. İnsan hakları fikrinin “kendisi” dışında kalan ve bireylerin kendi hayatlarıyla ilgili konularda iyi ve kötü, doğru ve yanlış konusunda karar vermede ve tercihte bulunmada bireyler yetkili kabul edilmiştir. Bireylere kendi hayatları ile ilgili böyle bir mutlak özgürlük tanımak, ancak iyi ve kötünün veya doğru ve yanlışın bireyler açısından subjektif olduğu temelinden hareketle savunulabilirdi. Modern doğal hak teorilerinde de “esas” olarak subjektivizm temel alınırken “şekli” olarak objektivizm yani doğal hukuk temel alınmış veya öyle olduğu iddia edilmiştir.

Objektif doğal hak ekolü, hakları da içine alan objektif bir etiğin temellendirilmesi konusunda, kendi felsefi zeminiyle uyumlu ve kendi içinde tutarlı olmak konusunda subjektif doğal hak ekolüne kıyasla çok daha başarılıdır. Ne var ki, modern insan hakları fikrinin tam olarak ortaya çıkması ancak subjektif doğal hak anlayışı ile mümkün olmuştur. Objektif doğal hak anlayışı her ne kadar, felsefi açıdan doğal hukuk fikrine uygun olmak ve içsel tutarlılığa sâhip olmak bakımından daha avantajlı da olsa, bireysel özgürlükleri tam olarak tanımak ve bu özgürlüklerle uyumlu sınırlı bir devlet anlayışına kaynaklık etmek bakımından dezavantajlı durumda kalmıştır. Subjektif doğal hak anlayışı ise bireysel özgürlüklerin “doğru” ve “yerinde” bir tanımını sunmak

ve sınırlı bir devlet anlayışı ile daha özgürlükçü bir siyasi toplum teorisi sunmak bakımından objektif doğal hak anlayışına kıyasla daha avantajlı bir durumdadır. Ne var ki, subjektif doğal hak anlayışı, bu anlayışın esas temelini oluşturan subjektivizm nedeniyle doğru anlamıyla doğal hukuk fikri ile temellendirilmeye uygun görünmemektedir. Objektif doğal hak ekolü felsefi temellendirme, subjektif doğal hak ekolü ise özgürlükleri tanıma konusunda, birbirlerine göre daha “iyi” konumdadırlar.

Bu çalışma, bir yandan konunun bir hayli geniş olan çerçevesi ve farklı disiplinlere yayılmış olması, bir yandan konunun derinlikli, girift ve zaman zaman muğlak yapısı nedeniyle her noktada doyurucu ve kapsayıcı bilgi ve tartışmalar sunamamış olması nedeniyle baştan “eksik” kalmaktan kurtulamayacaktır. Bu çalışmanın konusu, spesifik ve nokta alanları üzerine eğilerek daha derinlikli ve ayrıntılı olarak işlendiği çok sayıda çalışma ile desteklenip geliştirmeye ihtiyaç duymaktadır. Bununla birlikte Türkçe’de telif ve çeviri olarak doğrudan insan haklarının felsefi temellerini konu edinen çalışma ve eserlerin sayısının neredeyse kıtlık düzeyinde olduğu ve insan haklarının felsefi temeli olarak doğal hukuk ve doğal haklar üzerine doğrudan ve kapsayıcı çalışmaların hem nâdir hem de oldukça sınırlı kaldığı dikkate alındığında, bu çalışmanın küçük de olsa bir katkı olarak görülmesini umabiliriz. Türkiye gibi bireysel, toplumsal ve siyasî bağlamlarda evrensel insan hakları fikrine olan bağlılık ve güvenin köklü ve sağlam bir zeminine oturmadığı bir ülkede, insan hakları ve felsefi temellendirilmesine yönelik akademik ve entelektüel ilginin canlı tutulmasına, belki de canlandırılmasına bir katkı sağlayabilirse bu çalışma kendinden beklenenleri önemli ölçüde gerçekleştirilmiş sayılmalıdır.

BİRİNCİ BÖLÜM

DOĞAL HUKUK VE DOĞAL HAKLAR İLİŞKİSİ

Doğal hukuk fikri neredeyse felsefenin kendisi
kadar eskidir.
(Crowe 1977: 246)

Modern insan hakları teorisinin ilk ve en köklü felsefi temelleri doğal hukuk ve doğal haklar geleneğinde yatmaktadır. Doğal haklar doktrini 17. ve 18. Yüzyıllar'da Thomas Hobbes ve John Locke gibi filozofların fikirleriyle siyaset teorisinde kendine sağlam bir yer bulmuş, sonraki yüzyıllar boyunca siyasal hayatı da derinden etkilemiştir. Ancak, geleneğin kökenleri çok daha eskilere uzanmaktadır. Bu anlamda, Antik Yunan'dan bugüne doğal hukuk ve doğal haklar, pek çok versiyonuyla yaygınlaşıp gelişmiştir. İnsan haklarının klâsik doktrini olarak doğal hukuk ve doğal haklar yaklaşımının, tarihsel süreç içinde gözden düştüğü dönemler olması-

na rağmen, felsefî gücü ve zenginliğiyle, teorik tartışmalardaki ve siyasi-hukukî pratik üzerindeki etkisini korumaktadır.

Doğal hukuk ve doğal haklar tabirleri uzunca bir süre Latince *ius naturale* terimi içinde birlikte ifade edilmiştir. İki kavram neredeyse 2500 yıllık tarihî süreç içinde, hem linguistik hem de felsefi olarak birbiriyle sürekli bir ilişki ve etkileşim içinde olmuştur. Doğal haklara ilişkin herhangi bir çalışmayı doğal hukuka veya doğal hukuk teorisyenlerine şu ya da bu biçimde göndermede bulunmadan gerçekleştirmek neredeyse mümkün değildir. İki kavramı birbirinden keskin ve net biçimde ayıranlar bile bu ayrışmanın nerede, ne zaman ve ne şekilde olduğunu göstermeye ihtiyaç duyarlar. Süreç, iki kavramın birbirine yaklaşması veya eklemlenmesi şeklinde değil, tek bir kavram ve felsefi gelenekten ortaya çıkan bir çeşitlenme biçiminde gelişmiştir.

Latince *ius naturale* sözü hem doğal hak (right) hem doğal yasa (law) olarak tercüme edilebilir. Hak ve yasanın Batı dillerinde ayrışmasından önce, uzunca bir süre *ius* sözü hak ve yasayı birlikte ifade eden ve yasaları “hak içerikli kurallar” olarak anlamlandıran bir kullanıma sâhip olmuştur. Diğer taraftan, *ius* sözü adâlet, doğru olan veya haklılık anlamlarını da içinde barındıran çok yüzlü bir kelimedir. Bu durum aslında kadîm gelenekte bulunan, beşerî dünyaya ilişkin belli bir algı ve bakışın işaretidir. Bu anlayışın izleri kısmen bugün de sürülebilir. İngilizce’de *right* kelimesi hem “yetkili” olunan bir şey olarak hak, hem de ahlâken doğru ve haklı olmak anlamlarına gelmektedir. Türkçe’de de hak kelimesi benzer iki anlama gelmekte, buna ek olarak Tanrı anlamı da taşımaktadır. Diğer taraftan, Türkçe’de hukuk kelimesi hakkın çoğuludur ve “haklar” anlamına gelir. Bu gün için *ius naturale* yerine yaygın olarak kullanılan ifade *doğal hukuk* (natural law) tabiri olmasına rağmen *doğal hak* olarak da kullanılmaktadır.

Geleneğin uzun geçmişi içinde kavramın sayısız tanımı yapılmasına rağmen tanımların her biri birbirine oldukça benzerdir. Doğal hukuk geleneğinin felsefi tarihinde önemli bir köşe taşı olan ve temelde Stoacılıktan etkilenen Cicero (M.Ö. 106-43), kavramın Roma medeniyeti ve hukukundaki yerinin baş aktörü olarak görülmektedir. Cicero'nun doğal hukukun neredeyse bütün karakteristik yönlerine değindiği aşağıdaki pasaj, bu yaklaşımı anlamak için önemli bir başvuru metnidir:

“Hakiki hukuk, doğa ile uyum hâlindeki doğru akıldır; evrensel referanslıdır, değişmez ve süreklidir; buyruklarıyla ödeve çağrı yapar, yasaklarıyla yanlış yapmaktan alıkoyar. O kötüler üzerinde bir etkiye sahip olmamasına rağmen iyi insanlar üzerine buyruk ve yasaklarını boşu boşuna yüklemeyiz. Bu hukuku değiştirmeye çalışmak günahtır. Ne onun bir kısmını ilga etmeye kalkışmak mubahtır, ne de onu tümünden lağvetmek mümkündür. Senato ya da halk, bizleri onun yükümlülüklerinden azade kılamaz. Onun tefsircisi ya da yorumcusu olarak kendimiz dışında bir yere bakmamız gerekmez. Roma'da ya da Atina'da, şu anda ya da gelecekte farklı yasalar yoktur. Ebedî ve değişmez tek hukuk bütün milletler ve tüm zamanlar için geçerlidir. Bu hukukun müellifi, yürürlüğe koyanı ve tatbik eden yargıcı ve hepimizin üzerinde olan Tanrı tek efendi ve hükümdardır” (Cicero 1977: III, xxii, 33).

20. Yüzyıl'a geldiğimizde Jacques Maritain (1883-1973) doğal hukuku şöyle tanımlar:

“...[İ]nsan istencinin, insan oğlunun zorunlu (necessary) amaçlarıyla kendisini uyumlu hâle getirmek için, ona göre davranmak zorunda olduğu ve insan aklının keşfedebileceği, insan doğasında bulunan bir düzen ya da yaradılış (disposition) vardır. Doğal veya yazılı-olmayan hukuk bundan başka bir şey değildir” (Maritain 1949: 61).

İKİNCİ BÖLÜM

DOĞAL HUKUK VE DOĞAL HAKLAR YAKLAŞIMININ TEMEL UNSURLARI

İnsan davranışlarının ölçüsü ve kuralı akıldır...
(St. Thomas *Summa*: II/I-90/1)

Doğal hukuk ve doğal haklar geleneğinin felsefi yapısını karakterize eden iki temel unsur vardır. Bunlar, *insan doğası* (doğa) ve *akıldır*. Bu iki unsur, dönemler, ekoller ve teoriler bağlamında farklı anlamlandırmalar, içerikler ve bağlantılar hâlinde ele alınsa bile, her zaman yaklaşımın belirleyici özellikleri olmuştur. Bu bölümde, insan doğası ve akıl, yaklaşımın içinde yapılan ikili ayrım tâkip edilmeye çalışılarak ele alınmıştır. Bu sayede, geleneğin, etik ve insan haklarını hangi felsefi temeller üzerine, nasıl bir felsefi metot ile kurduğu sergilenmeye çalışılmıştır. Bunun yanında, yeri geldikçe yaklaşıma yönelik temel eleştiri-

lere de yer verilmeye çalışılmıştır. Diğer taraftan, objektif doğal hak ve subjektif doğal hak doktrinleri, yaklaşımın iki ekolü olarak, Aristoteles ve St. Thomas ile Hobbes ve Locke üzerinden izlenecektir. Bu iki ekolün hangi noktalarda ve nasıl farklılaştığı ve bu farklılıkların ne tür sonuçlara yol açtığı gösterilmeye çalışılacaktır. Sonuç olarak, yaklaşımın insan haklarını ve özgürlüklerini haklılaştırmak bakımından taşıdığı temel felsefi zemini ana hatlarıyla açıklamış olmayı umuyoruz.

A. İnsan Doğası

Doğa ve *doğal* kelimeleri en az üç anlamda kullanılır. İlk olarak, *doğa* veya *doğal* dediğimizde, mucize ve mucizevi olanın karşıtı anlaşılır. Doğa üstü güçlerden ya da olaylardan bahsedildiğinde, doğanın sınırları ve kuralları dışında gerçekleşen veya var olan şeyler kast edilir. Bu anlamda *doğa* “bilinen”, “açıklanabilen”, açıklanamasa bile anlaşılabilen, her zaman her yerde olup bitenleri, var olanları anlatır. Bu anlamda kullanıldığında, neredeyse hemen hemen her şey doğaya aittir ve doğaldır. *Doğa* ve *doğal* ikinci anlamıyla seyrek, nâdir, tuhaf ve alışılmadık olanın karşıtı olarak kullanılır. Burada doğal olandan kasıt, sıklıkla ve çoğunlukla olan, yadırganmayan, alışıldık ve bilindik olandır. Doğal olmayandan ya da doğaya uymayandan bahsedildiğinde çok nâdir ve seyrek gerçekleşen, kolaylıkla rastlanmayan veya oldukça yadırganan ve tuhaf bulunan şeyler anlaşılır. *Doğa* ve *doğalın* üçüncü anlamı, yapay olanın karşıtı olarak kullanılır. *Doğal*, yapay olarak insanlar tarafından oluşturulmuş ve doğanın veya doğa yasalarının dışında olan şeylerin karşıtıdır (Hume 1997: 412). Bu anlamda kullanıldığında *doğa* ve *doğal* olan her yerde her zaman geçerli olan, sâbit, mutlak ve objektif olanı işaret ederken, yapay olan, farklı yer ve zamanlarda farklı şekilde ortaya çıkan, değişiklik gösteren ve rölatif olanı işaret eder.

Doğa ve *doğal* kavramları, doğal hukuk ve doğal haklar geleneğinde sonuncu anlamda kullanılır. *Doğa* ve *doğal* kelimeleri kullanıldığında; insan yapımı veya sunî olan, farklı yer ve zamanlarda farklı şekilde olabilen şeylerin karşıtı olarak evrensel, değışmez ve objektif olan yasalar, ilkeler veya olgulara göndermede bulunur. Bu anlamlandırma, insan söz konusu olduğunda öncelikli olarak, insana has belli bir doğanın bulunduğu ve bu doğanın tanımlanabileceği, keşfedilebileceği ve bilinebileceği iddiasına dayanır. Ancak, bundan sonradır ki insanın davranışlarında ve yapıp ettiklerinde, “doğal olan” ve “yapay olan” şeylerin bulunduğu iddiası gelebilir. Bunlardan nelerin *doğal* nelerin yapay olduğu sorusunun cevabı ise insan doğasının nasıl tanımlandığına ve insan doğasından neyin anlaşıldığına bağlıdır. *Doğal* olan sâdece yeme, içme, üreme veya acı ve haz gibi unsurlar mıdır? Yoksa, bunların ötesinde sâdece insana has olan ve *doğal* olan başka şeyler de var mıdır? Aile, toplum, adâlet, ahlâk veya estetik *doğal* mıdır yoksa *yapay* mıdır? Bu oldukça tartışmalı bir alandır ve doğal hukuk geleneğindeki yazarlar arasında bile neyin *doğal*, neyin *yapay* olduğuna ilişkin farklı görüşler vardır. Doğal hukuk ve doğal haklar geleneği insan doğasını temel almakla, bir anlamda ampirik bir temele dayanıyor “görünmektedir”. Ne var ki, biyolojik bir canlı olan insanın ötesine geçildiğinde, belirsizlik ve tartışma alanına da geçilmektedir. Beşerî bir canlı olarak insan türünün sâbit bir doğası olup olmadığı, varsa bile bunun nasıl keşfedileceği, bu “sâbit” doğanın ne olduğu ve “doğal olanın” neden iyi olmak zorunda olduğu şiddetli tartışmalar ve ayrılıklara konu olmaktadır.

Tartışmaların şiddetli olmasının sebebi *doğanın*, felsefe ve bilimin, insanın bilgi ve hakikat araştırmasının başlıca konusu olmasından kaynaklanır. *Doğa*, teorik felsefenin olduğu kadar pratik

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DOĞAL HAKLAR VE SİYASÎ TOPLUM

Aşağıdakilerin apaçık gerçekler olduğunu kabul ederiz: Bütün insanlar eşit yaratılmıştır. Yaratıcıları tarafından onlara belli devredilmez haklar bahşedilmiştir. Hayat, özgürlük ve mutluluğu arama bu haklar arasındadır.

Bu hakları korumak amacıyla, insanlar aralarında gerçek yetkilerini yönetilenlerin rızasından alan yönetimler kurarlar. Herhangi bir yönetim biçimi bu amaçları tahrip edici hâle geldiği zaman, insanların o yönetimi değiştirme ya da fesh etme, yerine, güvenlik ve mutlulukları için en etkin gördükleri biçimde yetkilerini düzenledikleri ve ilkeler üzerine dayanan yeni bir yönetim kurma hakları vardır.

(Amerika Bağımsızlık Bildirgesi, 1776)

Herhangi bir siyasî birliğin amacı insanın doğal ve dâimî haklarını korumaktır. Bu haklar hayat, mülkiyet, güvenlik ve baskıya karşı direnmedir.

(Fransız Vatandaş ve İnsan Hakları Deklarasyonu, mad. 2, 1789)

Doğal haklar teorisi siyasî yönetim formunun nasıl olması gerektiği sorusundan ayrı düşünülemez. İnsanların doğuştan, vazgeçilmez ve dokunulmaz haklara sâhip oldukları iddiası bu hakları korumakla yükümlü ve bu haklarla sınırlı olan bir siyasî yönetim talebini içermediği sürece anlamlı değildir. Bu yüzdendir ki kökenini ve meşruluğunu bu hakların korunmasından alan ve rızaya dayalı siyasî iktidar fikrini geliştiren Locke -Hobbes'un tarihsel öncelliğine rağmen- doğal hakların (subjektif doğal hak) kurucusu olarak kabul edilir. Bugünkü anlayışımız da insan haklarının belli bir tür devlet ve hükümet formu gerektirdiği şeklindedir. Devletlerden veya hükümetlerden insan haklarına saygı duymalarını ve bu hakları garanti etmelerini talep etmekteyiz ve rejimlerin meşruluklarını bu çerçevede değerlendirmekteyiz.

Modern doğal haklar/subjektif doğal haklar teorisi aslında bir “devlet” veya “siyaset” teorisidir. St. Thomas'ta kristalize olan klâsik doğal hukuk/objektif doğal hak ekolünden bu yönüyle ayrılmaktadır. Klâsik doğal hukuk siyaset ve hukuk alanlarına da uzanan, insan davranışlarına genel bir ölçü getiren bir etik teorisidir. Modern doğal hukuk teorisi ise daha dar bir alana eğilerek, siyasî alanda geçerli olması gereken “siyasî etik” veya “haklar etiğine” odaklanmıştır. Modern doğal hukuk doktrini devletin kökeni ve meşru temellerinin neler olduğu/olması gerektiği sorusuna “belli bir tür açıklama” getiren bir teoridir. Modern doğal hukuk bireyci bir perspektiften “doğal durum”, doğal durumda “insanların hakları” ve “sözleşme” kavramları vasıtasıyla devletin kökeni ve meşruluğuna açıklama getirmeye çalışmıştır. Subjektif doğal hak teorisyenlerinden Hobbes benzer öncüllerden hareketle mutlak devlet teorisine ulaşırken, Locke doğal haklarla sınırlı bir devlet teorisine ulaşmıştır.

Objektif doğal haklar ekolü ile subjektif doğal haklar ekolü arasında yapılan ayırmda sivil-siyasî toplumun kökeni, devletin

amacı ve sınırları konularındaki farklılıklar önemli bir yer tutmaktadır. Genel olarak yapılan değerlendirme, objektif doğal haklar ekolünün otoriter ve paternalist bir devlet anlayışı ortaya koymuş olmasına karşın, subjektif doğal haklar ekolünün özgürlüklerin garanti altına alındığı sınırlı bir devlet teorisi ortaya koymuş olduğu yönündedir. Ancak, ilk bakıştaki bu değerlendirme doğru görünmekle birlikte önemli kayıtlara ihtiyaç duymaktadır. Dikkat edilmesi gereken nokta, modern ve çağdaş felsefe ve fikir hayatında Aristotelesçi-Thomasçı gelenekteki devlet anlayışını daha özgürlükçü ve liberal okuyan veya yorumlayan bir grup yazarın var olduğudur. İkinci nokta ise subjektif doğal haklar veya modern doğal hukuk olarak tanımladığımız ekole dâhil olan her teorinin Lockeçu anlamda sınırlı devlet fikrini taşıdığını söylemek mümkün değildir. Bilindiği gibi en katı subjektif doğal hak teorisyeni olan Hobbes, objektif doğal haklara atfedilen otoriter ve paternalist devlet anlayışının da ötesine geçen mutlakiyetçi bir devlet teorisi ortaya koymuştur. Bu noktaları belirttikten sonra, objektif doğal hak ile subjektif doğal hak ekollerinin siyasi toplum veya devlet teorileri arasındaki farklar ve bu farkların ortaya çıkardığı sonuçlar üzerine eğilebiliriz.

A. Objektif Doğal Hak ve Devlet

1. Yönetimin Yapısı ve Amacı

Aristotelesçi-Thomasçı doğal hukuk anlayışına modern doğal hukuk teorileri ile karşılaştırmalı olarak bakıldığında dikkati çeken ilk farklılık *doğal toplum* ve *sivil-siyasi toplum* ayrımının bulunmamasıdır. Aristotelesçi-Thomasçı ekolde sivil-siyasi toplum *yapay* olarak kabul edilmez. Aristoteles'in "insan sosyal/siyasi (politikon) bir hayvandır" şeklindeki meşhur ifadesinde kendini en açık olarak gösteren bu anlayışa göre insan sosyal veya siyasi yapıdan ve bağlardan ayrı düşünülmez. Klâsik

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÇAĞDAŞ DOĞAL HUKUK VE DOĞAL HAKLAR TEORİSİ

Sadece beşerî hukuk kurumları vasıtasıyla korunabilecek insan iyileri vardır, ve sâdece bu kurumların tatmin edebileceği pratik rasyonellik gerekleri vardır. Bu kitabın amacı; o iyileri ve pratik rasyonelliğin o gereklerini tanımlamak, böylece hangi koşullarda ve ne şekilde bu kurumların meşru olduğunu ve kusurlu olabilecekleri (çoğu kez olduğu gibi) yöntemleri göstermektir.

(Finnis 1980: 3)

Bireylerin hakları vardır ve kimsenin onlara yapamayacağı şeyler vardır.

(Nozick 2000: 21)

Genel olarak siyaset felsefesi özel olarak da insan hakları teori ve eserleri açısından 20. Yüzyıl'ın ikinci yarısı büyük bir zenginlik

ve çeşitliliğe sahne olmuştur. Doğal hukuk ve doğal haklar yaklaşımının içinde yer alan klâsik doğal hukuk (objektif doğal hak) ve modern doğal hukuk (subjektif doğal hak) ekolleri de bu verimli dönemden nasibini almıştır. Doğal hukuk ve doğal haklar yaklaşımı dâhilinde ortaya konan çağdaş teorileri ve bu konuda yürütülen tartışmaları, en çok dikkati çeken ve en etkili olan iki örnek üzerinden incelemenin verimli bir yöntem olduğu düşünülmektedir. Bu sayede bir yandan çağdaş teorilerin, devamı oldukları ekol bakımından taşıdıkları süreklilikleri veya yenilikleri görebilmek mümkün olacaktır. Diğer taraftan iki örnek üzerinden giderek iki ekolün birbirleriyle olan gerilim noktaları ve kesişme noktalarının çağdaş formlarında aldığı biçimler analiz edilebilecektir. Nihayet, insan haklarının temellendirilmesinde yaklaşımının hem genel olarak hem de iki ekolün birbirlerine kıyasla avantajlı ve dezavantajlı olduğu hususlar görülebilecektir. Bu sebeplerle bu bölüm, Aristoteles-St. Thomas çizgisinin çağdaş temsilcisi olarak John M. Finnis'in ve Hobbes-Locke çizgisinin çağdaş temsilcisi olarak Robert Nozick'in teorilerinin incelenmesine ayrılmıştır.

A. John Finnis: İnsan İyileri ve Pratik Rasyonelliğin Gereklere

20. Yüzyıl'da klâsik doğal hukuk geleneğine bağlı pek çok teoriyensen ve yazar ortaya çıktı. Bunlardan Jacques Maritain, Germain Grisez, Robert George ve John Finnis en önde gelenleridir. Klâsik doğal hukuk yaklaşımını benimseyen yazarlar genel olarak St. Thomas çizgisini tâkip ederler. Bunlar arasında son dönemde en dikkati çekenlerden Finnis (1940-) kurduğu doğal hukuk teorisinde açıkça St. Thomas'ın görüşlerini temel alır ve onun görüşlerini açıklar. Finnis esas olarak Grisez tarafından savunulan St. Thomas okumasına⁶¹ bağlı kalır (Bix 1996: 228). Finnis kendi

⁶¹ Grisez'in başlattığı bu doğal hukuk anlayışının Finnis dışındaki diğer tâkipçileri arasında Joseph Boyle, William May ve Patrick Lee gibi isimler vardır.

doğal hukuk teorisini 1980’de yayınladığı *Doğal Hukuk ve Doğal Haklar* kitabında⁶² ortaya koymuştur. Bu çalışmada başta etik teorisi olmak üzere onun siyasî toplum, devlet, hukuk ve haklara ilişkin görüşleri esas olarak bu kitabı bağlamında ele alınacaktır.

John Finnis doğal hukuku dar anlamda bir hukuk teorisi olarak ele almaz. Finnis’de doğal hukuk hukuk, siyaset ve hakları da içine alan veya bu alanları belirleyebilecek sonuçlar üreten, genel anlamda bir etik teorisidir. Doğal hukuk insan davranışlarını değerlendirmek, doğru olanı yanlış olandan ayırt etmek için başvurulan ve akıl ile ulaşılabilen objektif değerlerdir (Finnis 1980:23). Finnis’in doğal hukuk geleneğine orijinal katkısı etik teorisi alanındadır. Siyaset ve hukuk alanındaki görüşleri etik teorisi üzerine kurulmuştur. Belirleyici olan etik teorisi olmakla birlikte kitabı sırf etik konusuna ayrılmış değildir. St. Thomas’ta yeterince ve ayrıntılı olarak ele alınmamış olan ortak iyi, siyasî toplumun amacı, devletin sınırları ve haklar konularını oldukça geniş bir biçimde ele almıştır. Bu konuları ele alışı ve bu konulara ilişkin fikirleri çağdaş siyaset felsefesi tartışmalarının etkisi altındadır. Öncelikli olarak tartıştığı temel konular çağdaş siyaset ve hukuk teorisinin ana gündemini oluşturan meselelerdir. Bunlar arasında ortak iyi, devletin amacı ve sınırları, insan hakları ile faydacılık ve hukukî pozitivizm eleştirisi başta gelmektedir. Finnis bu meseleleri ele alırken ağırlıklı olarak çağdaş siyaset felsefesinin dilini kullanmıştır. Bu yüzden, Finnis’in Thomistik doğal hukuk anlayışını çağdaş siyaset felsefesi jargonuna uyarladığı ve geleneği “güncellediği” söylenebilir.

⁶² John Finnis’in diğer temel eserleri için bkz.: (1998) *Aquinas: Moral, Political and Legal Theory*, Oxford University Press; (1991) *Moral, Political and Legal Theory*, Catholic University of America Press; J. M. Boyle Jr. and G. Grisez ile birlikte, (1987) *Nuclear Deterrence, Morality, and Realism*, Oxford University Press; (1983) *Fundamentals of Ethics*, Georgetown University Press and Oxford University Press; (1991) *Moral Absolutes: Tradition, Revision, and Truth*, Washington, D.C: Catholic University of America Press.

KAYNAKÇA

- Adler, Mortimer J. (1995) "The Nature of Man -I, II-" (Max Weismann tarafından yapılan röportaj), *Radical Academy*,
<<http://www.radicalacademy.com/adlerman1.htm>> &
<<http://www.radicalacademy.com/adlerman2.htm>>
- Ağaoğulları, Mehmet Ali. (1988) *Eski Yunan'da Siyaset Felsefesi*, Ankara: V Yayınları.
- Ağaoğulları, M. A. & Akal, C. B. & Köker L. (1994) *Kral Devlet ya da Ölümlü Tanrı*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Ağaoğulları, M. A. & Köker L. (1991) *İmparatorluktan Tanrı Devletine*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Aiken, Henry D. (1968) "Rights, Human and Otherwise", *The Monist*, V. 52, October.
- Alexy, Robert. (2002) *The Argument from Injustice. A Reply to Legal Positivism*, Oxford: Clarendon Press.
- Arendt, Hannah. (2006) *İnsanlık Durumu*, çev. Bahadır Sina Şener, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aristotle. (1963) *Politics*, İng. çev. Benjamin Jowett, Oxford: Clarendon Press.
<<http://etext.library.adelaide.edu.au/a/aristotle/>> & <http://www.constitution.org/ari/polit_00.htm>

- (1908) *Nicomachean Ethics*, İng. çev. W. D. Ross, Oxford: Clarendon Press.
<<http://www.ilt.columbia.edu/publications/artistotle.html>> &
<<http://etext.library.adelaide.edu.au/a/aristotle/>>
- Arkes, Hadley. (1986) *First Thing*, Princeton: Princeton University Press.
- Arnhart, Larry. (2004) *Siyasî Düşünce Tarihi: Plato'dan Rawls'a*, çev. Ahmet Kemal Bayram, Ankara: Adres Yayınları.
- Austin, John. (1995) *The Province of Jurisprudence Determined*, (İlk basım 1832), Cambridge: Cambridge University Press.
- Austin, John. (1977) *Lectures on Jurisprudence and the Philosophy of Positive Law*, St. Clair Shores, MI: Scholarly Press.
- Barnett, Randy E. (2003) "The Imperative of Natural Rights in Today's World", *Boston University School of Law Working Paper Series, Public Law & Legal Theory Working Paper No. 03-20*, August 22. The Boston University School of Law Working Paper Series Index:
<<http://www.bu.edu/law/faculty/papers/>> &
The Social Science Research Network Electronic Paper Collection:
<http://ssrn.com/abstract_id=437400>
- Barnett, Randy E. (2000) *The Structure of Liberty: Justice and the Rule of Law*, (İlk basım 1998), Oxford: Clarendon Press.
- Barnett, Randy E. (1977) "Whither Anarchy? Has Robert Nozick Justified The State?", *Journal of Libertarian Studies*, V. 1, N. 1, ss. 15-21.
- Barry, Norman P. (2003) *Modern Siyaset Teorisi*, (İlk yayım 1995), çev. M. Erdoğan & Y. Şahin, Ankara: Liberte Yayınevi.
- Bentham, Jeremy. (2005) *An Introduction to The Principles of Morals and Legislation*, USA: Adamant Media Corporation.
- (2001) *A Fragment on Government*, New Jersey: Lawbook Exchange Ltd. Press.
- Bigongiari, Dino. (ed) (1981) *The Political Ideas of St. Thomas Aquinas*, New York: Hafner Press.
- Bix, Brian. (2000) "Natural Law Theory: The Modern Tradition", *Handbook of Jurisprudence and Legal Philosophy*, ed. Jules L. Coleman & Scott Shapiro, Oxford: Oxford University Press, ss. 1-59.
<http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=199928>
- (1996) "Natural Law Theory", *Companion to Philosophy of Law and Legal Theory*, ed. Dennis Patterson, ss. 223-240.
- Blackstone, William. (1971) *Commentaries on The Laws of England*, V.1, (İlk basım 1865), Chicago: University of Chicago Press.
- Bobbio, Norberto. (2000) "Kelsen ve Hukukun Kaynakları", *Devlet Kuramı*, der. Cemal Bâli Akal, Ankara: Dost Yayınevi.

- Boos, Eric J. (2003) "An Unconventional Alliance That Should Have Been: Revisiting Hart's Mistake in Rejecting Aquinas' Natural Law Theory", *Working Paper Series* (November 18), Social Science Research Network.
http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=470541
- Bouillon, Hardy. (1998) *John Locke*, çev. A. İ. Savaş, Ankara: Liberte Yayınları.
- Boyle, Joseph. (1996) "Natural Law and the Ethics of Traditions", *Natural Law Theory*, ed. Robert P. George, New York: Oxford University Press, ss.3-30.
- Bradley, Denis J.M. (2000) "Finnis on Aquinas 'The Philosopher'", *Heythrop Journal*, V. 41, N.1, ss. 1-24.
- Briskman, Larry. (1979) "Skinnerism and Pseudo-Science", *Philosophy of The Social Sciences*, V. 9, ss. 81-103.
- Brown, Brendan (1992) "On Being Dissatisfied with Compromises: Natural Law And Human Rights", *The Annual Brendan Brown Lecture*.
<http://www.morec.com/schall/natural.htm>; ayrıca *Loyola Law Review*, V.18, N.2, ss. 289-309.
- Buchanan, J. M. & Tullock, G. (1962) *The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy*, USA: University of Michigan Press. Cicero. (1977) *De Re Publica*, İng. çev. Clinton Walker Keyes, Loeb Classical Series, V. 16, Cambridge: Harvard University Press.
- Cohen, Gerry A. (1995) *Self-Ownership, Freedom, and Equality*, Cambridge: Cambridge University Press.
- (1977) "Robert Nozick and Wilt Chamberlain: How Patterns Preserve Liberty", *Erkenntnis*, 11, ss.121-139.
- Copleston, Frederick C. (1955) *Aquinas*, London: Penguin Books.
- Cranston, Maurice. (1997) "John Locke ve Rızaya Dayalı Hükümet", *Siyasi Düşünce Tarihi*, ed. David Thomson, İstanbul: Şule Yayınları, ss.79-94.
- Cropsey, Joseph. (1962) "A Reply to Rothman", *American Political Science Review*, V. 56, N. 2, ss. 353-359.
- Crowe, Michael Bertram. (1977) *The Changing Profile of Natural Law*, The Hague: Nijhoff.
- Çetin, İsmail. (1995) *John Locke'da Tanrı Anlayışı*, Ankara: Vadi Yayınları.
- Çiğdem, Ahmet. (1993) *Aydınlanma Düşüncesi*, İstanbul: Ağaç Yayıncılık.
- Davies, Stephen (1991) "The Enlightenment", ed. Nigel Ashford & Stephen Davis, *A Dictionary Conservative and Libertarian Thought*, London & New York: Routledge, ss. 72-77.
- Davis, Lawrence. (1981) "Nozick's Entitlement Theory", *Reading Nozick: Essays on Anarchy, State & Utopia*, ed. Jeffrey Paul, Totowa NJ: Rowman & Littlefield, ss. 344-354.
- Davitt, Thomas E. (1954) "St. Thomas Aquinas and the Natural Law", *Origins of the Natural Law Tradition*, ed. Arthur L. Hading, Dallas: Southern Methodist University Press.
- Degnan, Daniel A. (1982) "Two Models of Pozitive Law in Aquinas: A Study of Relationship of Positive Law and Natural Law", *The Thomist*, 46, ss. 1-32.

- D'Entreves, Alexander P. (1994) *Natural Law: An Historical Survey*, (İlk basım 1951), New Brunswick & London: Transaction Publishers.
- Dewan, Lawrence. (2000) "St. Thomas, Finnis, and The Political Good", *The Thomist*, V. 64, ss. 337-374.
- Duffel, Siegfried Van. (2004) "Natural Rights and Individual Sovereignty", *The Journal of Political Philosophy*, V. 12, N. 2, ss.147-162.
- Dun, Frank Van. (2003) "Natural Law. A Logical Analysis" *Etica & Politica / Ethics & Politics*, 2. ss.1-29 .
<http://www.units.it/etica/2003_2/VANDUN.htm>
- (2004) "Natural Law and The Jurisprudence of Freedom" *Journal of Libertarian Studies*, V. 18, N. 2, ss. 31-54.
- Dun, Frank Van. (2001a) "Natural Law, Liberalism, and Christianity", *Journal of Libertarian Studies*, V.15, N. 3, ss. 1-37.
- (2001b) "Human Dignity: Reason or Desire?", *Journal of Libertarian Studies*, V.15, N. 4, ss. 1-28.
- Dumont, Louis. (2000) "Bireycilik Üzerine Denemeler: Doğuş. XIII. Yüzyıldan Başlayarak Siyaset Kategorisi", çev. Hülya Tufan, ed. C. B. Akal, *Devlet Kuramı*, Ankara, Dost Yayınevi, ss. 141-174.
- Dworkin, Ronald. (1977) *Taking Rights Seriously*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- (1982) "Natural Law Revisited", *University of Florida Law Review*, 34, ss.165-188.
- (1986) *Law's Empire*, London: Fontana.
- Dyzenhaus, David. (2004) "The Genealogy of Legal Positivism", *Oxford Journal of Legal Studies*, V.24, N.1, ss. 39-67.
- Elazar, Daniel J. (1996) *Covenant & Commonwealth, The Covenant Tradition in Politics*, V. 2, New Brunswick, NJ: Transaction.
- Epstein, Richard. (2002) "Özgürlüğe Adanmış Bir Ömür: Robert Nozick", çev. Mustafa Erdoğan, *Liberal Düşünce Dergisi*, Cilt 7, Sayı 27, Ankara: Liberte Yayınları, ss. 105-107.
- Erdoğan, Mustafa. (1998) "İnsan Hakları Öğretisine Giriş", (İlk basım 1993), *Liberal Toplum Liberal Siyaset*, Ankara: Siyasal Kitabevi, ss.93-114.
- (2006) "Aydınlanma, Modernlik ve Liberalizm", *Aydınlanma, Modernlik ve Liberalizm*, Ankara: Orion Yayınevi, ss. 15-39.
- Fielding, John. (2004a) "Classical Natural Right Versus Modern Rights", *The Christian Statesman*, V. 147, N. 4.
<<http://www.natreformassn.org/statesman/04/clsnatvsmod.html>>
- (2006) "Aydınlanma, Modernlik ve Liberalizm", *Aydınlanma, Modernlik ve Liberalizm*, Ankara: Orion Yayınevi, ss. 15-39.
- (2004b) "Classical Natural Law", *The Christian Statesman*, V. 147, N.2, ss. 2-10.

- < <http://www.natreformassn.org/statesman/04/clnatlaw.html> >
- Finnis, M. John. (1985) "Personal Integrity, Sexual Morality and Responsible Parenthood", *Antropos: Revista Sulfa Persona e la Famiglia*, V.1, N. 1, Ss.43-55
- (1980) *Natural Law and Natural Rights*, New York: Oxford University Press.
- (1987) "Natural Inclinations and Natural Rights: Deriving 'Ought' from 'Is' According to Aquinas", *Lex et Libertas: Freedom and Law according to St. Thomas Aquinas*, (*Studi Tomistici* 30), ed. L.J. Elders & K. Hedwig, Vatican City: Pontificia Accademia di S. Tommaso.
- (1994) "Law, Morality and Sexual Orientation", *Notre Dame Law Review*, 69, ss. 1049-1076.
- (1995) "Misunderstanding The Case Against Euthanasia", *Euthanasia Examined: Ethical, Legal and Clinical Perspectives*, ed. John Keown, New York: Cambridge University Press.
- (1997) "The Good of Marriage and The Morality of Sexual Relations: Some Philosophical and Historical Observations", *American Journal of Jurisprudence*, 42, ss. 97-134.
- (1998) *Aquinas: Moral, Political, and Legal Theory*, Oxford: Clarendon Press.
- Fortin, Ernest L. (1987) "St. Thomas Aquinas", *History of Political Philosophy*, ed. Leo Strauss & Joseph Cropsey, 3. ed., Chicago: Rand-McNallyss, ss. 248-275
- Freeden, Michael. (1991) *Rights*, Buckingham: Open University Press.
- Fuller, Lon L., (1969) *The Morality of Law*, (ilk basım 1964), New Haven: Yale University Press.
- Gauthier, David. (1969) *The Logic of Leviathan*, Oxford: Clarendon Press.
- (1988) *Morals by Agreement*, (ilk basım 1986), Oxford: Clarendon Press.
- George, Robert P. (1988) "Recent Criticism of Natural Law Theory", *University of Chicago Law Review*, 55, ss. 1371-1429.
- (1996) "Natural Law and Human Nature", *Natural Law Theory*, ed. Robert P. George, Oxford: Oxford University Press, ss. 31-41.
- Gökberk, Macit. (1996) *Felsefe Tarihi*, İstanbul: 8. basım, Remzi Kitapevi.
- Gözler, Kemal. (1998) *Hukukun Genel Teorisine Giriş*, Ankara: US-A Yayıncılık.
- Grisez, Germain. (1965) "The First Principle of Practical Reason: A Commentary on the Summa Theologiae, 1-2 Question 94, Article 2", *Natural Law Forum*, 10, ss. 168-201.
- Grisez, G. & Boyle, J. & Finnis, J. (1987) "Practical Principles, Moral Truth, and Ultimate Ends", *American Journal of Jurisprudence*, 32, ss. 99-151.
- Grotius, Hugo (1814) *On The of War and Peace (De Jure Belli ac Pacis)*, İng. çev. A.C. Campbell, London.
- <<http://www.constitution.org/gro/djbp.htm>>
- Güriz, Adnan. (1985) *Hukuk Felsefesi*, Ankara: A.Ü. H.F. Yayınları.
- Haag, Ernest van Den. (1983) "Against Natural Rights", *Policy Review*, N. 23, ss. 143-175.
- Hampshire, Stuart. (1959) *Thought and Action*, London: Chatto and Windus Press.

- Hart, H. L. A. (1958) "Positivism and The Separation of Law and Morals", *Harvard Law Review*, V. 71, ss. 593-529.
- (1983) "Lon L. Fuller: The Morality of Law", *Essays in Jurisprudence and Philosophy*, 10, ss. 343-364.
- (1992) "Are There any Natural Rights?", (İlk basım 1955), *Theories of Rights*, ed. Jeremy Waldron, New York: Oxford University Press.
- (1994) *Concept of Law*, (İlk basım 1961), 2. ed., Oxford: Clarendon Press.
- Hasnas, John. (2005) "Toward a Theory of Empirical Natural Rights", *Social Philosophy & Policy*, V. 22, N.1, ss.111-147.
- Herbert, Gary B. (2002) *A Philosophical History of Rights*, New Brunswick: Transaction Publishers.
- Hesselberg, A. Kenneth. (1961) "Hume, Natural Law and Justice", *Duquesne Review*, Spring.
- Himma, Kenneth E. (1999) "Judicial Discretion and The Concept of Law", *Oxford Journal of Legal Studies*, V.19, N.1 ss. 71-82.
- (2006) "Legal Positivism", *The Internet Encyclopedia of Philosophy*,
<<http://www.iep.utm.edu/legalpos.htm>>
- Hittinger, Russell. (1987) *A Critique of the New Natural Law Theory*, Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Hobbes, Thomas (1969) *The Elements of Law*, London: Frank Cass & Co. Ltd.
- (2004) *Leviathan*, çev. Semih Lim, 4. baskı, İstanbul: YKY.
- Hoppe, Hans Hermann. (1999) "M.N. Rothbard: Economics, Science, and Liberty", ed. Randall G. Holcombe, *15 Great Austrian Economists*, The Ludwig von Mises Institute Press, ss. 223-241.
- Horkheimer, Max. (1994) *Akıl Tutulması*, çev. Orhan Koçak, Ankara: Metis Yayınları.
- Hume, David.(2006) *A Treatise of Human Nature*, eBooks@Adelaide.
<<http://etext.library.adelaide.edu.au/h/hume/david/h92t/h92t.zip>> &
<<http://etext.library.adelaide.edu.au/h/hume/david/h92t/complete.html>>
- Leo, Papa XIII. (1995) "Aeterni Patris: The Study of Scholastic Philosophy", *The Great Encyclical Letters of Pope XIII*, USA: Tan Books & Publishing.
- Lisska, Anthony J. (2002) *Aquinas's Theory of Natural Law: An Analytic Reconstruction*, USA: Oxford University Press
- Locke, John. (1999) *Tabiat Kanunu Üzerine Denemeler*, (Eser 1664'te yazılmış ve 1954 basılmıştır), İstanbul: Paradigma
- (2004) *Hükümet Üzerine İkinci İnceleme*, çev. Fahri Bakırcı, Ankara: Babil.
- (2004) *An Essay Concerning Human Understanding*, eBooks@Adelaide.
<<http://etext.library.adelaide.edu.au/l/locke/john/l81u/l81u.zip>> &

- <<http://etext.library.adelaide.edu.au/locke/john/l81u/complete.html>>
- (2007) *The Second Treatise of Civil Government*, (11k basım 1690), eBooks@Adelaide.
<<http://etext.library.adelaide.edu.au/locke/john/l81s/l81s.zip>> &
<<http://etext.library.adelaide.edu.au/locke/john/l81s/complete.html>>
- Jaffa, Harry V. (1975) "What is Politics?", *The Conditions of Freedom*, Baltimore: John Hopkins University Press..
- Jordan, Mark D. (1986) *Ordering Wisdom: The Hierarchy of Philosophical Discourses in Aquinas*, Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Kelsen, Hans. (1967) *Pure Theory of Law*, İng. çev., M. Knight, Berkeley: University of California Press.
- (2000) "Saf Hukuk Kuramı: Devlet ve Hukuk Özdeşliği", çev. Bige Açımız, Devlet Kuramı, der. Cemal Bali Akal, ss. 425-456.
- Koterski, Joseph. (1989) "Comments on A Critique of the New Natural Law Theory: A Study by Russell Hittinger (University of Notre Dame Press,1987)" *Fellowship of Catholic Scholars Newsletter* V.12. N.2, ss. 4-6.
- Kymlicka, Will. (2004) *Çağdaş Siyaset Felsefesine Giriş*, çev. Ebru Kılıç, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- MacDonald, Margaret. (1992) "Natural Rights", *Theories of Rights*, ed. Jeremy Waldron, 5. edi., London: Oxford University Press.
- MacHan, Tibor. (1989) *Individuals and Their Rights*, La Salle, Illinois: Open Court.
- Mack, Eric. (1993) "Rasmussen and Den Uyl on Natural Rights" *Reason Papers*, V. 18, ss. 89-99.
- Magee, Bryan. (1982) *Karl Popper'in Bilim Felsefesi ve Siyaset Kuramı*, çev. Mete Tunçay, İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
- Maritain, Jacques. (1949) *The Rights of Man and Natural Law*, İng. çev. Doris C. Anson, New York: Charles Scribner's Sons.
- (1951) *Man and the State*, Chicago: University of Chicago Press.
- Marmor, Andrei. (2006) "Legal Positivism: Still Descriptive and Morally Neutral", *Oxford Journal of Legal Studies*, V. 26, N.4, ss. 683-704.
- MacCormick, Neil. (1996) "Natural Law and The Separation of Law and Morals", *Natural Law Theory*, ed. Robert P. George, Oxford: Oxford University Press, ss. 105-133.
- McInerney, Ralph. (1982) *Ethica Thomistica*, Washington, DC: The Catholic University of America Press.
- Meng, Chua Soo. (2001) "To Close a Generation Gap: Thomists and The New Natural Law Theory", *Quodlibet Online Journal of Christian Theology and Philosophy*, V.3, N.2.
< <http://www.quodlibet.net>>

- Michael, Mark A. (1997) "Redistributive Taxation, Self-Ownership and The Fruit of Labour", *Journal of Applied Philosophy*, V.14, N.2, ss. 137-146.
- Miller, Christian B. (2002) "Rorty and Moral Relativism", *European Journal of Philosophy*, V. 10, N. 3, Oxford: Blackwell, ss. 354-374.
- Nagel, Thomas. (1980) "The Limits of Objectivity", *The Tanner Lectures on Human Values*, V. 1, Salt lake City: University of Utah Pres, ss. 75-140.
- (1981) "Libertarianism without Foundations", *Reading Nozick: Essays on Anarchy, State & Utopia*, ed. Jeffrey Paul, Totowa, NJ: Rowman & Littlefield, ss. 191-205.
- Nielsen, Kai. (1964) "The Myth of Natural Law", *Law and Philosophy*, ed. Sidney Hook, New York: New York University Press.
- (1968) "Skepticism and Human Right", *The Monist*, V. 52, October, ss. 573-594.
- Nozick, Robert (1989) *The Examined Life*, New York: Simon & Schuster.
- (2000) *Anarşi, Devlet ve Ütopya*, (İlk basım 1974), çev. Alişan Oktay, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Orrego, Cristobal. (2004) "H.L.A. Hart's Understanding of Classical Natural Law Theory", *Oxford Journal of Legal Studies*, V.24, N.2, ss. 287-302
- Özipek, Bekir. B. (2004) *Muhafazakârlık*, Ankara: Liberte Yayınları.
- Patterson, Edwin W. (1953) *Juriprudence: Men and Ideas of Law*, Brooklyn: The Foundation Press.
- Paulson, Stanley L. (1998) "Four Phases in Hans Kelsen's Legal Theory ? Reflections on a Periodization", *Oxford Journal of Legal Studies*, V.18, Spring, ss.153-166
- Popper, Karl. (1967) *Açık Toplum ve Düşmanları I*, (İlk basım 1945), çev. Mete Tunçay, Ankara: Türk siyasî İlimler Derneği Yayınları.
- (1968) *Açık Toplum ve Düşmanları II*, (İlk basım 1945), çev. Harun Rızatepe, Ankara: Türk siyasî İlimler Derneği Yayınları.
- (2000) *Tarihsiciliğin Sefaleti*, çev. Sabri Orman, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Quine, Willard V. (1960) *Word and Object*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Quinn, Philip L. (2002) "Book Review", *Ethics. An International Journal of Social Political and Legal Philosophy*, V.112, January, ss. 381-384.
- Raz, Joseph, (1979) *The Authority of Law: Essays on Law and Morality*, Oxford: Clarendon Press.
- Raz, Joseph. (1984) "Legal Rights", *Oxford Journal of Legal Studies*, 4, ss. 1-21
- Rasmussen, Douglas B. & Den Uyl, Douglas J. (1991) *Liberty and Nature: An Aristotelian Defense of Liberal Order*, (İlk basım 1948), La Salle, Illinois: Open Court.
- Rasmussen, Douglas B. & Den Uyl, Douglas J. (2005) *Norms Of Liberty: A Perfectionist Basis For Non-Perfectionist Politics*, Pennsylvania: Pennsylvania State University Press.

- Rawls, John. (1971) *A Theory of Justice*, Cambridge: Harvard University Press.
- Rommen, Heinrich A. (1998) *The Natural Law: A Study in Legal and Social History and Philosophy*, (İlk basım 1946), Indianapolis, IN: Liberty Fund.
- Ross, David. (2002) *Aristoteles*, çev. A. Arslan & İ. O. Anar vd., İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Rothbard, Murray N. (1974) *Egalitarianism As a Revolt Against Nature*, Washington, D.C.: Libertarian Review Press.
- (1977) *Power and Market*, 2. edi., Kansas City: Sheed Andrews and McMeel.
- (1978) *For A New Liberty*, New York: Macmillan.
- (1998) *The Ethics of Liberty*, (İlk basım 1982), New York & London: New York University Press.
- Rowley, Charles. (2002) *Özgürlük ve Devlet*, (İlk basım 1993), Ankara: Liberte Yayınları.
- Russell, Bertrand. (2000) *Batı Felsefe Tarihi-Ortaçağ*, çev. Muammer Sencer, İstanbul: Say Yayınları.
- Schmidtz, David. (2005) "History and Pattern", *Social Philosophy & Policy*, V.22, N.1, ss.148-177.
- Simon, Yves R. (1992) *The Tradition of Natural Law: A Philosopher's Reflections*, ed. Vukan Kuic, New York: Fordham University Press.
- Stanlis, Peter J. (1965) *Edmund Burke and The Natural Law*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Stone, M.W.F. (2001) "The Angelic Doctor and The Stagirite: Thomas Aquinas and Contemporary 'Aristotelian' Ethics", *Proceedings of the Aristotelian Society*, V. 101, No. 1, ss. 97-128.
- Strauss, Leo. (1971) *Natural Right and History*, (İlk basım 1953), Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Şenel, Alâeddin. (1986) *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Ankara: Teori.
- Tannenbaum, D. & Schultz, D. (2005) *Siyasi Düşünce Tarihi: Filozoflar ve Fikirleri*, Ankara: Adres Yayınları.
- Tebble, Adam James. (2001) "The Tables Turned: Wilt Chamberlain versus Robert Nozick on Rectification", *Economics and Philosophy*, 17, ss. 89-108.
- Tierney, Brian. (1987) "Villey, Ockham and The Origin of Individual Rights", *The Weightier Matters of The Law and Religion*, ed. John Witte Jr. & Frank S. Alexander, Atlanta: Scholars Press, ss. 1-31.
- (1989) "Origins of Natural Rights Language: Texts and Contexts", *History of Political Thought*, V.10, ss. 614-646.
- (1997) *The Idea of Natural Rights: Studies On Natural Rights, Natural Law And Church Law 1150-1625*, Atlanta: Scholars Press.
- (2004) "The Idea of Natural Rights-Origins and Persistence", *Journal of International Human Rights*, V. 2.
- <<http://www.law.northwestern.edu/journals/jihr/v2/2>>

Thomas, Aquinas St. (1981) *The Political Ideas of St. Thomas Aquinas*, ed. Dino Bigongiari, New York: Hafner Press.

——— (1920) *The Summa Theologica*, İng. çev. Fathers of the English Dominican Province, 2. edi., <<http://www.newadvent.org/summa/>>

Topçuoğlu, Hamide. (1953) *XX. Yüzyılda Tabii Hukuk Rönesansı*, Ankara: İstiklal Matbaacılık ve Gazetecilik Koll. Ort.

Torre, Massimo La. (2006) "On Two Distinct and Opposing Versions of Natural Law: 'Exclusive' versus 'Inclusive'", *Ratio Juris*, V. 19, N. 2, ss. 197-216.

Tuck, Richard. (1989a) *Hobbes*, Oxford: Oxford University Press.

——— (1989b) *Natural Rights Theories, Their Origin and Development*, (İlk yayım 1979), Cambridge: Cambridge University Press.

——— (1997) "The Dangers of Natural Rights", *Harvard Journal of Law and Public Policy*, V. 20, N. 3, ss. 683-693.

Tully, James. (1980) *A Discourse on Property: John Locke and His Adversaries*, Cambridge ; New York : Cambridge University Press.

Veatch, Henry B. (1978) "Natural Law: Dead or Alive?", *Literature of Liberty*, V. 1, N. 4, ss. 3-31.

——— (1990) "Natural Law and The 'Is'-'Ought' Question: Queries to Finnish and Grisez", *Swimming Against The Current in Contemporary Philosophy*, USA: Catholic University of America Press.

——— (1985) *Human Rights: Fact or Fancy?*, Baton Rouge: Louisiana State University Press.

Waldron, Jeremy. (1979) "Enough and as Good Left for Others" *The Philosophical Quarterly*, V. 29, N. 117, ss. 319-328.

——— (1981) "A Right to do Wrong", *Ethics*, 92, ss. 21-39.

——— (2005) "Nozick and Locke: Filling The Space of Rights", *Social Philosophy & Policy*, V.22, N1, ss. 81-110.

Weinreb, Lloyd L. (1987) *Natural Law and Justice*, Cambridge, Mass: Harvard University Press.

——— (1996) "Natural Law and Rights", ed. Robert P. George, *Natural Law Theory*, Oxford: Oxford University Press, ss.278-305.

Wild, John. (1952) "Natural Law and Modern Ethical Theory", *Ethics*, V. 63, N. 1 ss.1-13.

Wiser, James L. (1987) *Political Theory*, Chicago: Nelson-Hall.

Yayla, Atilla. (2002) *Liberalizm*, (İlk basım 1998), Ankara: Liberte Yayınları

Zuckert, Michael P. (1994) *Natural Rights and the New Republicanism*, Princeton: Princeton University Press.

——— (1997) "Do Natural Rights Derive From Natural Law?", *Harvard Journal of Law and Public Policy*, 20, ss. 695-731.

İNDEKS

A

adâlet

bilinmezlik perdesi 365, 368

dağıtımıcı adalet 302, 355, 356, 360,
361, 365, 369, 370

düzeltilici adâlet 301

farklılık ilkesi 365, 367

kalıplı ilkeler 361, 363, 364

kalıplı olmayan ilkeler 361

nihaî durum teorileri 361

tarihsel ilkeler 361

yeniden dağıtımıcı teoriler 356

yetkilenme teorisi 336, 357-362, 369,
370, 377

ahlâk

ahlâkî çeşitlilik 196

ahlâkî realizm 110, 197

ahlâkî rölativizm 125, 141, 144, 197

ahlâkî subjektivizm 125

ahlâkî yan sınırlamalar 328, 353

ahlâkî yükümlülük 74, 156, 170, 261,
262, 314, 376

evrensel ahlâk 197

objektif ahlâk 375

akıl

araçsal akıl 159, 160

doğru akıl 58, 63, 135, 199

klâsik akıl 159, 161

modern akıl 159, 161

nesnel akıl 159

pratik akıl 46, 111, 166, 168, 264, 273, 374

teorik akıl 166, 277, 374

aklın emirleri 27, 252

rasyonel varlık 112

aksiyom 111, 165

ampirizm 144

Aristoteles 29, 45, 89, 90-107, 111,
117-120, 137, 167, 173, 188,
205-224, 270

Aristotelesçi-Thomasçı 72, 75, 85, 88,
195, 205, 208, 211, 216, 217,
222

Arnhart, Larry 100, 106, 113, 123, 126,
136, 147, 165, 198, 201, 215-
217, 231, 264

aşikâr(lık) 111, 165-169, 193-195, 275-
288, 290, 378

aşikâr ilkeler 165, 166

aşikâr önermeler 166, 194

Austin, John 242, 245, 246, 249-265

Aydınlanma aklı 123

B

barış durumu 136

Barnett, Randy 42, 47-51, 78, 351-353

Barry, Norman 73

Bentham, Jeremy 23, 84, 242, 244,
245, 246, 262, 265

bilimsellik 126, 174, 178, 247, 273, 378

bilinmezlik perdesi 365, 368

bireycilik 56, 67, 69-71, 123, 154, 162, 215

bireyin egemenliği 50, 381, 385, 386

birincil ilkeler 46, 165, 200, 201, 273,
279, 288, 289, 316 *ayrıca bkz.*
doğal hukuk

Bix, Brian 257, 258, 267, 270, 272, 276,
277, 290, 315

Boyle, Joseph 111, 193, 199, 200, 270

C

çelişmezlik ilkesi 167

Cicero 37, 115

D

değer(ler)

araçsal değerler 27, 198

kavramsal değerler 198

D'Entrèves, Alexander 38, 40-43, 50,
66-72, 171-173, 176, 177, 223

Den Uyl, Douglas 86, 87, 96, 97, 100,
101, 103, 222

devlet

devletin amacı 204, 210, 223, 232,
233, 271, 291

devletin kökeni 204, 206

devletin sınırları 271, 299, 300

minimal devlet 343, 344, 350, 354

sınırlı devlet 86, 88, 89, 145, 190,

205, 213, 299, 322, 324, 376,
384, 385

ultra-minimal devlet 342, 343, 350,
354

direnme hakkı 221, 224, 225, 240

doğa durumu 130, 140, 150, 153, 224-
226, 234, 235

doğal durum 55, 61, 71, 123, 124, 126,
130, 131, 140, 150, 164, 187,
204, 206, 215, 224, 225, 228,
229, 233, 234, 244, 245, 291,
325, 335-339, 342, 347, 351

doğal düzen 26, 65, 87, 96, 110-122,
164, 166, 173, 175, 177, 178,
195, 208

doğal eğilimler 107, 108, 112, 167, 290

doğal hukuk

klâsik doğal hukuk 28, 31, 39, 40, 50,
51-55, 61, 72, 76, 83-85, 95,
138, 147, 154, 161, 171, 194,
201, 204, 222, 239, 257, 263,
267, 270, 307, 315, 322, 331,
332, 376, 384

modern doğa hukuk 28, 29, 39, 50,
53, 67, 69, 70-76, 156, 159,
171, 205, 215, 270

objektif doğa hak 12, 28, 31, 33, 50-
52, 61, 65, 66, 73, 76, 84, 89,
92, 95, 129, 153, 163, 165,
175, 177, 190, 204-208, 270,
272, 375, 376, 383

yeni doğa hukuk 195, 196, 379

birincil ilkeler 46, 165, 200, 201, 273,
279, 288, 289, 316

Duffel, Siegfried van 51, 73, 74

Dumont, Louis 71

Dun, Frank van 72, 87, 88, 222

Dworkin, Ronald 257, 258, 267, 300

E

epistemoloji 178, 191, 292

epistemolojik 22, 25, 127, 171, 194,
348, 373

erdem 72, 84, 103, 104, 119, 147, 181,
182, 183, 207, 210, 211, 214,
289, 362

erek 95, 98, 100, 107, 113, 128, 142

eşitlik 105, 120, 130, 136, 138, 146,
147, 225, 229, 305, 306

F

facultas 58

farklılık ilkesi 365, 367 *ayrıca bkz. adâlet*

Finnis, John 223, 263, 270-324, 375,
377, 378-384

Fortin 175, 176

Freeden 138, 139, 169

Fuller 67, 257, 258, 266, 310

G

George, Robert 193, 194, 270

Gerson, Jean 58, 66

Gökberk, Macit 98, 99, 105, 113, 127,
141-143, 207, 210

görünmez el 337, 338, 339, 349, 350,
353, 354

Grisez, Germain 111, 193-196, 270,
271, 291, 300, 379

Grotius, Hugo 43, 59, 66, 70, 155, 156,
163, 171-173, 223

H

hak(lar)

hakları(nı) korumak 55, 87, 203, 232,
253, 338

aktif hak 56-61

modern doğa hak 124, 172

özgürlük hakkı 105, 201, 318, 319

pasif hak 56, 57, 61

prosedürel hak 334, 345, 347, 349-
351, 354

talep hakkı 318, 319, 320

Hart, H. L. A. 57, 78, 242, 243, 246, 248-
251, 255, 257, 261, 263-266,
306, 315

haz 23, 24, 93, 102, 103, 124, 125, 128,
129, 136, 143, 148, 182, 183,
244, 278, 331

Herbert, Gary 50-52, 64-66, 95, 115-
117, 122, 150, 154, 171

Hittinger, Russell 195, 196, 291

Hobbes, Thomas 21, 29, 32, 35, 40, 43,
44, 53-55, 59-67, 74, 81, 83-85,
90, 92, 124-150, 153-155, 160,
163, 164, 172, 178, 179, 204,
205, 224, 225, 229, 232, 242,
244, 261, 270, 335, 337, 349,
376, 385, 386

Hohfeld, Wesley 317, 318, 319

Horkheimer, Max 159, 160

hukuk / yasa

hukuka /yasaya itaat 68, 254, 386
hukukî geçerlilik 250, 259, 267, 314
hukukî pozitivizm 19, 30, 44, 134, 140,
 241-248, 251, 255, 257-260,
 264-266, 271, 313-315, 384
hukukî yükümlülük 250, 314
hukuk sistemi 80, 160, 213, 242, 248,
 249, 258, 260, 263, 264, 266,
 294, 297, 299, 304, 305, 307,
 308, 310-312
hukukun hâkimiyeti 145, 218, 236,
 241, 310, 311, 312, 384
beşerî hukuk 176, 269
ayrıca bkz. doğal hukuk
ebedî hukuk 109-115, 176
ilâhî hukuk 59, 109, 176
pozitif hukuk 30, 41, 73, 109, 243,
 252, 254

Hume, David 21, 84, 92, 160, 180-186,
 190-193, 196, 244, 289, 374

I

ilk edinim ilkesi 358 *ayrıca bkz mülkiyet*
 insan gelişimi 26, 86, 104, 272, 273,
 290, 317, 321, 381
 insan iyiliği 104, 111, 168, 194, 278,
 286, 320, 390
 insanın amacı 125
 insanın doğası 48, 86, 102, 109, 110,
 114, 119, 123, 124, 131, 137,
 148, 159, 163, 194, 206, 207,
 222, 224, 289
kökensel insan doğası 123, 124, 125,
 171
teleolojik insan doğası 124
 insanın potansiyelleri 103, 207
 istenç 63, 112, 113, 115, 131, 139, 181,
 182
ius naturale 26, 36, 39, 51, 57, 63, 67,
 104, 132

iyilik 23, 26, 99, 103, 104, 107, 108,
 109, 129, 207, 210, 242, 322

K

kalıplı ilkeler 361, 363, 364 *ayrıca bkz.*
adâlet
 kalıplı olmayan ilkeler 361 *ayrıca bkz.*
adâlet
 Kant, Immanuel 21, 23, 24, 25, 95,
 165, 186, 285, 291, 327, 375,
 376, 379
 karşılıklılık 22, 307, 312
 kategorik buyruk 25
 Kelsen, Hans 242, 247, 248, 265
 kendini gerçekleştirme 26, 104, 214,
 273, 321, 331, 332, 378, 381, 383
 kendini koruma 54, 55, 60, 127, 128,
 137, 139, 156
 kendinin sâhibi olma 88, 89, 152, 322,
 333-335, 368, 370, 371, 376,
 381, 384
 kolektivist 27, 189, 190, 212, 221, 222
 koruyucu birimler 342, 343
 kötülük 23, 96, 103, 114, 129, 192, 253
 Kuhn, Thomas 191

L

lex 58, 63, 132, 253
 liberal 59-61, 85, 86, 88, 97, 120, 139,
 189, 205, 219, 220, 222, 223,
 232, 239, 241, 291, 300
 Locke, John 29, 30, 35, 40, 43, 59-61,
 67, 73, 76-78, 81, 83-85, 88,
 90, 92, 124, 125, 133, 138, 141-
 156, 162, 163, 169, 170, 172,
 178-180, 204, 208, 215, 221,
 224-240, 254, 270, 300, 322,
 324, 327, 333-335, 337, 338,
 342, 358, 370, 375, 376, 380,
 381, 385-387

Lockeçu koşul 358, 359 *ayrıca bkz.*
mülkiyet
logos 100, 101, 102, 106

M

MacDonald, Margaret 106
Maritain, Jacques 37, 86, 176, 194,
195, 270
McInerny, Ralph 195, 196
meşruiyet 44, 81, 94, 124, 131, 237,
344, 377
metafizik 19, 67, 76, 96, 126, 127, 128,
141, 170, 177, 178, 188, 191-
193, 195, 245, 247, 288, 289,
373, 378, 382
mülkiyet 41, 52, 66, 88, 115, 116, 147,
150-152, 169, 201, 203, 226,
300-302, 312, 322, 333, 334,
336, 339, 356, 357-361, 370,
371, 377, 380
özel mülkiyet 41, 88, 115, 116, 300-
302, 312, 322, 334, 357-360,
370, 371, 380
ilk edinim ilkesi 358
Lockeçu koşul 358, 359
transfer ilkesi 356, 360
mutluluk 23, 26, 48, 103, 104, 108, 109,
136, 148, 207, 210, 214, 216,
253, 278

N

Nagel, Thomas 126, 191, 336
naturalistik hata 194, 289
nesne 95, 126, 129, 161, 247, 258, 363
nesnellikler 191
nihâi durum teorileri 361 *ayrıca bkz.*
adâlet
Nozick, Robert 12, 30, 56, 81, 85, 90,
223, 269, 270, 300, 323-371,
375, 376, 377, 380, 381, 383,

384

O

objektivizm 32, 387, 389
ödev 21, 23-25, 50, 53-57, 62, 69, 74,
75, 81, 83, 96, 116, 132, 178,
179, 185, 245, 246, 250, 261,
263, 302, 305, 306, 317, 318,
319, 380, 381, 385, 386
olan-olması gereken 111, 289, 374
ortak çıkar 137, 217, 295, 296
otorite 70, 162, 240, 246, 255, 265,
294, 300, 302-305, 307-309,
312-314, 316, 320
özcülük 96, 189
özerklik 162, 369
özel akıl 159

P

Popper, Karl R. 188, 191

R

Rasmussen, Douglas 86, 96, 222
rasyonalite 113
rasyonalizm 67, 69-71, 127, 144
rasyonel varlık 112 *ayrıca bkz. akıl*
Rawls, John 21, 223, 300, 306, 307,
324, 355, 364-369
Raz, Joseph 248, 265
realizm 19, 96, 97, 110, 111, 127, 197
ahlâki realizm 110, 197
rıza
kişinin rızası 80, 152, 335
yönetilenlerin rızası 203, 238
riskli eylemler 345, 346, 347, 349
Rommen, Heinrich 123, 175, 194, 208,
211, 212
Rothbard, Murray N. 88, 89, 108, 154,

160, 173, 191, 222, 336, 353, 355

Ssavaş durumu 134, 226-228 *ayrıca bkz. doğa durumu*

sekülerizm 74, 76

sekülerleşme 39, 162

serbest piyasa 88, 89, 301, 340, 342

sivil-siyasî toplum 30, 62, 85, 102, 104, 123, 205, 207, 224, 229, 230

skeptik 43, 161, 180

skeptizm 19, 197, 389

sonuçsalcılık 21, 285

sosyal sözleşme 21, 22, 71, 223, 224, 244

sözleşme etiği 21-23

Strauss, Leo 50, 53, 54, 55, 153, 222

subjektif doğal hak 12, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 50, 51, 55, 61, 62, 63, 66, 74, 76, 77, 79, 83, 84, 85, 89, 92, 95, 123, 154, 159, 163, 164, 171, 172, 175, 179, 204, 205, 207, 214, 244, 270, 375, 376, 383, 385, 386, 389

subjektivizm 22, 32, 33, 125, 162, 387, 388, 389

T

tam toplum 292, 296, 297, 304

tanıma kuralı 242, 250, 266

tarihsel ilkeler 361 *ayrıca bkz. adâlet*

tazminat ilkesi 345, 349

tecrübe makinesi 331

telos / erek 95, 98, 100, 107, 113, 128, 142

temel insan iyileri 194, 279, 287, 290, 305, 312, 316, 320, 323

Thomas, St. 29, 30, 42, 43, 68, 76-78, 88-92, 106-121, 128, 137, 144, 159, 161, 165-168, 175-179,

193, 195, 199, 200, 204, 207, 213, 215-218, 220-223, 252, 253, 257, 261-263, 270, 271, 273, 277, 286, 288-291, 299, 300, 312, 314, 315, 377, 378, 385, 386, 394, 396

Tierney, Brian 51, 62, 63

tikeller 127, 188

toplumsal sözleşme 254

transfer ilkesi 356, 360 *ayrıca bkz. mülkiyet*

Tuck, Richard 50, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 125

tümeller 127, 147, 195

tutarlılık ilkesi 167

V

vatandaş / vatandaşlık 68, 211, 219, 220

Veatch, Henry 51, 74-76, 195, 196

Villey, Michel 50-52, 62

W

Weinreb, Lloyd 195

Wild, John 192

William, Ockhamlı 52, 63, 66

Y

yapay 92

yasama 68, 80, 81, 153, 230, 234, 235, 236, 237, 239, 240, 247, 248, 249, 252, 254, 258, 310, 313

yetkilenme teorisi 336, 357-362, 369, 370, 377 *ayrıca bkz. adâlet*

yükümlülük

ahlâki yükümlülük 74, 156, 170, 261, 262, 314, 376*hukukî yükümlülük* 250, 314